

TOMASZ BEREZA

Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie

ORCID: 0000-0001-9788-5818

ZBRODNIĄ WOŁYŃSKĄ – STAN BADAŃ. POSTULATY I PERSPEKTYWY BADAWCZE

THE VOLHYNIA MASSACRE – STATE OF RESEARCH. RESEARCH POSTULATES AND PERSPECTIVES

Streszczenie: Ważne dla stosunków polsko-ukraińskich wydarzenia miały miejsce w latach 1943–1945, kiedy to banderowska frakcja Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów oraz jej ramię zbrojne – Ukraińska Powstańcza Armia – dokonały zbrodni ludobójstwa na polskiej ludności zamieszkującej południowo-wschodnie obszary II Rzeczypospolitej. W akcji eks-terminacyjnej, szczególnie na Wołyniu, sprawcy wykorzystali koncepcję pozorowanej wojny ludowej, angażując do rozprawy z Polakami ukraińskich chłopów. Ustalanie bezpośrednich sprawców i okoliczności Zbrodni Wołyńskiej dotychczas nie zostało zakończone. Znana jest tożsamość tylko części ofiar przeprowadzonych wówczas czystek etnicznych, a przy określaniu liczby zamordowanych historycy nadal operują szacunkami.

Artykuł zawiera zwięzłą retrospekcję postępu badań podjętych jeszcze w latach osiemdziesiątych XX w., przegląd literatury (przede wszystkim z ostatnich 15 lat), a także wskazuje pola badawcze oraz kierunki działań, które powinny stać się przedmiotem zainteresowania historyków.

Słowa kluczowe: Zbrodnia Wołyńska, ludobójstwo, czystki etniczne, stosunki polsko-ukraińskie, Ukraińska Powstańcza Armia

Abstract: Events that were very important for the Polish-Ukrainian relations took place between 1943 and 1945, when the Bandera faction of the Organisation of Ukrainian Nationalists (OUN) and its armed wing – the Ukrainian Insurgent Army (UPA) – committed genocide on Poles living in the south-eastern regions of the Second Polish Republic. In the extermination campaign, especially in Volhynia, the perpetrators used the concept of a simulated “people’s war”, involving Ukrainian peasants in the annihilation of Poles. The identification of the direct perpetrators and the circumstances of the so-called Volhynia Massacre have

not yet been completed. The identities of only some of the victims of the ethnic cleansing are known here and historians still use estimates to determine the number of those murdered.

The article provides a brief review of the progress made in research since the 1980s, a survey of the literature in the field (mainly from the last 15 years), and an indication of the areas of research and the directions in which historians should proceed.

Keywords: Volhynia Massacre, genocide, ethnic cleansing, Polish-Ukrainian relations, Ukrainian Insurgent Army (UPA)

O Zbrodni Wołyńskiej – ludobójstwie dokonany w okresie II wojny światowej przez OUN i UPA, a niekiedy także przez ukraińskich sąsiadów, na Polakach zamieszkujących południowo-wschodnie województwa II Rzeczypospolitej¹ – napisano już wiele. Publikacje poświęcone temu zagadnieniu można znaleźć praktycznie w każdej księgarni. Ich swoisty wysyp miał miejsce przy okazji tzw. okrągłych i półokrągłych rocznic, począwszy od roku 2003, a następnie w latach 2008, 2013, 2018 i 2023. Sporo książek ukazało się również w 2016 r., gdy miała miejsce premiera filmu *Wołyń* w reżyserii Wojciecha Smarzowskiego. Czy to względne bogactwo literatury przekłada się na nasz stan wiedzy? Czy zdezaktualizowały się postulaty badawcze, postawione kilkanaście lat temu?

W 2011 r. ukazał się artykuł Ewy Siemaszko, w którym autorka przedstawiła stan badań nad Zbrodnią Wołyńską². Kolejnego przeglądu literatury dokonała dwanaście lat później Joanna Karbarz-Wilińska we wstępie do edycji źródeł³. Porównanie obu tekstów wskazuje na to, że widać postęp w badaniach, aczkolwiek jego tempo nie satysfakcjo-

¹ Autor rozciąga pojęcie Zbrodni Wołyńskiej na ludobójczą akcję OUN i UPA nie tylko na Wołyniu, lecz także na innych terenach południowo-wschodniej Polski. Wydaje się, że takie ujęcie weszło już nie tylko do publicystyki, lecz również do obiegu naukowego. Autor w pełni identyfikuje się z argumentacją przedstawioną przed dwoma laty przez Joannę Karbarz-Wilińską, która stwierdziła: „Mówiąc o wołyńskim ludobójstwie, trzeba pamiętać, że termin ten nie odnosi się wyłącznie do zabójstw, które miały miejsce na tym [tj. Wołynia – przyp. T.B.] terenie. Obejmuje on całość zbrodni dokonanych przez członków Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów [...] i Ukraińskiej Powstańczej Armii”. W komentarzu do powyższego autorka ta wskazuje, że „termin Zbrodnia Wołyńska stosuje się analogicznie do pojęcia Zbrodni Katyńskiej, które obejmuje losy oficerów Wojska Polskiego [...] zamordowanych również poza Katyniem (Smoleńsk, Charków, Kalinin, Mińsk i in.)”. Zob. J. Karbarz-Wilińska, *Wprowadzenie* [w:] *Ocaleni z ludobójstwa. Wspomnienia Polaków z Wołynia*, wprowadzenie, wybór i oprac. J. Karbarz-Wilińska, B. Januszewski, Gdańsk–Warszawa 2023, s. 15. Autor pragnie podziękować Ewie Siemaszko i dr. hab. Janowi Pisulińskiemu za cenne opinie i uwagi do niniejszego artykułu.

² E. Siemaszko, *Stan badań nad ludobójstwem dokonany na ludności polskiej przez Organizację Nacjonalistów Ukraińskich i Ukraińską Powstańczą Armię* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paż, Wrocław 2011, szczególnie s. 319–329.

³ J. Karbarz-Wilińska, *Wprowadzenie...*, s. 15–38.

nuje wielu środowisk, szczególnie tych związanych emocjonalnie z dawnymi Kresami Wschodnimi. Poniższa analiza dotyczy okresu po roku 2010, aczkolwiek w celu sformułowania wniosków trzeba było odwołać się także do prac wydanych wcześniej, zwłaszcza na przestrzeni ostatnich trzydziestu lat. Z uwagi na dużą liczbę publikacji, niniejszy artykuł jest ledwie zarysem ujętego w tytule problemu i odnosi się głównie do druków zwartych, tj. książek, wydanych w języku polskim. Wydaje się, że na ich podstawie możliwe jest sformułowanie wniosków natury ogólnej.

Prezentowany materiał został przedstawiony w układzie stosowanym przez historyków w pracach naukowych, tj. z podziałem na źródła (edycje dokumentów, relacje i wspomnienia) oraz opracowania. Należy zaznaczyć, że wiele wydawnictw dotyczących Zbrodni Wołyńskiej łączy w sobie te dwie kategorie.

PREKURSORY BADAŃ

W celu zachowania porządku chronologicznego wspomnieć należy, że problematykę zbrodni OUN i UPA na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej podjęli jeszcze w latach sześćdziesiątych XX w. Ryszard Jegorow i Henryk Sobiesiak⁴, następnie Henryk Cybulski⁵ oraz Tadeusz Sztumberk-Rychter⁶, którzy spisali swoje wspomnienia. Kolejne publikacje tego rodzaju ukazywały się również w następnym dziesięcioleciu⁷. Opracowania naukowego omawianej tematyki jako pierwsi podjęli się, acz w skrótovej formie, Antoni Szcześniak i Wiesław Szota⁸.

W drugiej połowie lat osiemdziesiątych w gronie dawnych żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK (27 DP AK) ruszyły prace dokumentacyjne, mające na celu zarówno utrwalenie wysiłku zbrojnego tej formacji, jak i martyrologii polskiej społeczności Wołynia. Konsolidacja tego środowiska nastąpiła stosunkowo wcześniej i – co istotne – jego liderzy (m.in. Zygmunt Górka-Grabowski, Władysław Siemaszko, Józef Turowski) zdawali sobie sprawę z wagi zachowania pamięci. Dzięki ich zaangażowaniu dzieje wspomnianej jednostki są obecnie chyba najlepiej rozpoznany epizodem losów Polaków w omawianym regionie w okresie okupacji niemieckiej. Na przestrzeni kilkudziesięciu lat opublikowano wiele monografii⁹, a także wspomnień, wywiadów i relacji żołnierzy

⁴ H. Sobiesiak, R. Jegorow, *Burzany*, Warszawa 1962.

⁵ H. Cybulski, *Czerwone noce*, oprac. H. Pająk, wstęp S. Wroński, Warszawa 1966.

⁶ T. Sztumberk-Rychter, *Artylerzysta piechur*, Warszawa 1966.

⁷ A. Oliwa, *Gdy poświęcano noże*, Opole 1973.

⁸ A. Szcześniak, W. Szota, *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973, szczególnie s. 162–192.

⁹ M.in.: M. Fijałka, *27. Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986; J. Turowski, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990; C. Piotrowski, *Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Warszawa 1993; *Armia Krajowa na Wołyniu*, Warszawa 1994 (mate-

27 DP AK, część w opracowaniu naukowym¹⁰. Z inicjatywy tego środowiska w 1990 r. ukazało się drukiem (w niskim nakładzie, jako opracowanie wewnętrzne Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytutu Pamięci Narodowej) pierwsze kalendarium Zbrodni Wołyńskiej, zawierające szacunkową liczbę ofiar. Jego autorami byli Józef Turowski i Władysław Siemaszko¹¹.

Na przełomie lat dziewięćdziesiątych XX w. i pierwszej dekady XXI stulecia w obiegu naukowym funkcjonowały już syntezы dotyczące stosunków polsko-ukraińskich w omawianym okresie autorstwa Ryszarda Torzeckiego¹², Andrzeja L. Sowy¹³ i Grzegorza Motyki¹⁴ oraz częściowo związane z problematyką Zbrodni Wołyńskiej monografie Jerzego Węgierskiego¹⁵, Wincentego Romanowskiego¹⁶ i Grzegorza Mazura¹⁷. Ukazały się również pierwsze prace zawierające wykazy ofiar ukraińskich

riały pokonferencyjne; tamże artykuły: W. i E. Siemaszków, *Z dziejów konspiracji wojskowej na Wołyniu 1939–1944*, s. 8–32; A. Peretiatkowicz, *Samoobrona ludności polskiej na Wołyniu w latach 1943–1944*, s. 33–44; H. Piskunowicz, „Burza” na Wołyniu, s. 45–62; W. Filara, *Udział 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty w operacji kowelskiej*, s. 63–98; W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944*, Lublin 1993; W. Filar, „Burza” na Wołyniu. *Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe*, Warszawa 1997; *Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939–1944*, red. M. Sawczuk, L. Popek, Sandomierz 2006. W tej ostatniej pracy zostały zamieszczone artykuły: E. Bakuniaka (*Początki konspiracji na Wołyniu i powstanie 27. WDP AK*, s. 19–28), E. Siemaszko (*Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, s. 29–60), W. Filara (*Operacja „Burza” na Wołyniu*, s. 61–97), L. Popka (*Straty Kościoła rzymskokatolickiego na Wołyniu w latach 1939–1945*, s. 98–122) i H. Stachyry (*Losy żołnierzy 27. WDP AK w latach 1944–1945*, s. 123–129). W publikacji, oprócz artykułów, znalazły się relacje i wspomnienia.

¹⁰ M.in. (w układzie alfabetycznym): L. Karłowicz „Rydz”, *Siódmy dzień piekła. Przeprowadzenie przez front na Prypeci*, Lublin 1996; F. Kostecki „Lech”, *A matki wciąż płaczą...*, cz. 1–3, Wrocław 2005; M.A. Koprowski, *Wołyń. Mówią świadkowie ludobójstwa*, Zakrzewo 2016 (tamże relacje: Wacławy Borucińskiej, Zygmunta Mogiły-Lisowskiego, Franciszka Leszczyńskiego i Dyonizy Szwed); *idem*, *Wołyń. Wspomnienia ocalałych*, t. 1–2, Zakrzewo 2016; R. Kucharski „Wrzos”, *Krwawa Łuna*, Warszawa 1997; M. Lachowicz, *Wspomnienia cichociemnego*, wstęp i oprac. K.A. Tochman, Rzeszów 2011; Z. Maguza, *Żołnierskie losy Wołyniaka*, wstęp, oprac. i red. T. Bereza, Warszawa–Rzeszów 2018; C. Piotrowski, *Przez Wołyń i Polesie na Podlasie*, Warszawa 1998; M. Śladewska, *Z Kresów Wschodnich na zachód*, Wrocław 2001; T. Wolak, *Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej z lat 1943–1944. Walki o polskość i niepodległość Wołynia*, Warszawa 2016; J. Żmijewska-Maszkowska „Dzwoneczek-Jagna”, *Sanitariuszki 27-ej Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK*, b.m.w. [nie wcześniej niż 2000].

¹¹ *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945*, oprac. J. Turowski, W. Siemaszko, Warszawa 1990.

¹² R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.

¹³ A.L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998.

¹⁴ G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Warszawa 1999.

¹⁵ J. Węgierski, *W lwowskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1989, szczególnie s. 59–175; *idem*, *Oddziały leśne 19. pułku piechoty*, Kraków 1993, szczególnie s. 23–132; *idem*, *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa*, Kraków 1995, szczególnie s. 41–224.

¹⁶ W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu...*

¹⁷ G. Mazur, *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994.

bojówek¹⁸. Zbiory relacji oraz monografie poświęcone historii kościołów i zbrodni w Ostrówkach wydał Leon Popek¹⁹. Prace dotyczące relacji narodowościowych na Wołyniu w okresie II wojny światowej oraz Zbrodni Wołyńskiej, częściowo będące pokłosiem udziału w międzynarodowych seminariach historycznych „Polska – Ukraina”, opublikował Władysław Filar, który – co warto odnotować – dążył w nich do szerszego wykorzystania dokumentów z archiwów zagranicznych²⁰.

Zdecydowanie więcej niż zawodowi badacze dziejów napisały na ten temat osoby niebędące naukowcami, wywodzące się z obszarów objętych ludobójstwem. Były to prace zarówno o charakterze wspomnieniowym²¹, jak i ujęcia monograficzne, np. historie miejscowości²².

Szansą na synergizm badań nad Zbrodnią Wołyńską było podjęcie wspólnych wysiłków przez kresowe środowiska kombatanckie i historyków. Podobnie jak prace dokumentacyjne, również pierwsze spotkania odbyły się w wyniku inicjatywy oddolnej, przede

¹⁸ *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu...*; C. Blicharski, *Petrui niu ne ubywaj mene! Czystka etniczna w wykonaniu nacjonalistów ukraińskich na terenie województwa tarnopolskiego*, Biskupiec 1998; *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności cywilnej w południowo-wschodniej Polsce (1942–1947)* [materiał zebrali: M. Dalecki *et al.*], red. Z. Konieczny, Przemyśl 2001.

¹⁹ L. Popek, *Świątynie Wołynia*, t. 1, Lublin 1997; *Okrutna przestroga*, oprac. J. Dębski, L. Popek, Lublin 1997; *Wołyński testament*, oprac. L. Popek, T. Trusiuk, P. Wira, Z. Wira, Lublin 1997; L. Karłowicz, L. Popek, *Śladami ludobójstwa na Wołyniu*, Lublin 1998.

²⁰ W. Filar, „Burza” na Wołyniu..., *idem*, *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagani na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej*, Toruń 2003; *idem*, *Rozwój ukraińskiego ruchu niepodległościowego na Wołyniu w latach 1939–1944* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 1–2: *Materiały II międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947”*. Warszawa, 22–24 maja 1997, red. R. Niedzielko, Warszawa 1998, s. 86–88; *idem*, *Geneza i walki 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 3: *Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Łuck, 20–22 maja 1998, red. R. Niedzielko, Warszawa 1998, s. 171–210; *idem*, *Chronologia wydarzeń na Wołyniu w latach 1939–1944* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 5: *Materiały V międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Łuck, 27–29 kwietnia 1999, red. R. Niedzielko, Warszawa 1999, s. 32–82; *idem*, *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej*, Warszawa 1999; W. Filar, M. Klimecki, M. Szwałak, *Chronologia wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1939–1945 (projekt)* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 6: *Materiały VI Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 3–5 listopada 1999, red. R. Niedzielko, Warszawa 2000, s. 110 i n.; *idem*, *Ukraińsko-polski konflikt narodowościowy na południowo-wschodnich Kresach II RP: przebieg, skutki, przyczyny, wnioski na przyszłość* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 9: *Materiały IX i X międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 6–10 listopada 2001, red. R. Niedzielko, Warszawa 2002, s. 284 i n.

²¹ Zob. np.: W. Hermaszewski, *Echa Wołynia*, Warszawa 1995; C. Piotrowski, *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Stuczą (wspomnienia z rodzinnych stron z czasów okupacji)*, Warszawa 1995; S. Rakowski, *Wspomnienia z Kresowej Osady Kościuszkówki na Podolu, Kluczbork 1997; Świadkowie mówią, wybór tekstów i oprac. S. Biskupski*, Warszawa 1996; J. Zaleski, *Kronika życia. Monasterzyska-Krzyszowice-Kraków. 1926–1981*, Kraków 1999; A. Przybysz, *Wspomnienia z umęczonego Wołynia*, Wrocław 2000.

²² Zob. np.: W. Kubów, *Polacy i Ukraińcy na Podolu. Tragedia Polaków w Berezowicy Małej koło Zbaraża*, Wrocław 1997; T. Pańczyzyn, *Rumno. Pomnik pamięci 1944–1945*, Przemyśl 1998.

wszystkim Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej. Po podpisaniu porozumienia o współpracy ze Związkiem Ukraińców w Polsce podjął się on się współorganizacji cyklu międzynarodowych seminariów zatytułowanych „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947” / „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”, odbywających się od 1998 r. naprzemiennie w Polsce i na Ukrainie²³. Uczestnicy tych spotkań nie ograniczyli się do debaty o Zbrodni Wołyńskiej, lecz – zgodnie z brzmieniem ich tytułu – podjęli się omówienia jej szerokiego tła. Poruszono m.in. kwestie działalności konspiracji polskiej i ukraińskiej, strat biologicznych, chronologii wydarzeń oraz roli okupantów sowieckiego i niemieckiego w kreowaniu antagonizmu narodowościowego. Referenci w dużym stopniu opierali swoje wystąpienia na materiałach archiwalnych. W trakcie obrad prezentowano także koreferaty, które były następnie przedmiotem dyskusji. Uczestnicy próbowali ustalić zarówno punkty wspólne, jak i rozbieżności w ocenie wydarzeń. Referaty i dyskusje były publikowane w kolejnych tomach serii „Polska – Ukraina: trudne pytania”²⁴.

Nie wszyscy – środowiska dawnych żołnierzy 27 DP AK nie wyłączając – pozytywnie oceniali efekty seminariów. Pojawiały się zarzuty rozmywania win i odpowiedzialności za Zbrodnię Wołyńską za sprawą doboru referentów oraz problematyki poruszanej w czasie obrad²⁵.

OPRACOWANIE WŁADYSŁAWA I EWY SIEMASZKÓW

W 2000 r. Władysław i Ewa Siemaszkowie opublikowali monumentalną książkę, poświęconą ludobójstwu popełnionemu przez ukraińskich nacjonalistów na polskiej ludności Wołynia²⁶. Uwzględnili praktycznie całość literatury polskiej, opublikowanej przed tą datą, dotyczącej zbrodni OUN i UPA w omawianym regionie. Wykorzystali także ponad 2,5 tys. różnych źródeł. Ich praca stanowiła zasadniczą cezurę w badaniach omawianej problematyki. Na zawarte w niej ustalenia do dziś powołują się w zasadzie wszyscy polscy historycy zajmujący się relacjami polsko-ukraińskimi podczas II wojny światowej, zarówno wtedy gdy pojawiają się kwestie związane z konkretnymi zbrodniami, jak i w trakcie omawiania danych sumarycznych, dotyczących strat ludności polskiej²⁷.

²³ A. Żupański, *Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem przed ponad sześćdziesięciu laty. Poznaj werdykt historyków polskich i ukraińskich*, Warszawa 2007, s. 7 i n.

²⁴ Kwestie bezpośrednio związane ze Zbrodnią Wołyńską znalazły się w: *Polska – Ukraina: trudne pytania...*, t. 1–2, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 11.

²⁵ Zob. np. L. Karłowicz, *Polska – Ukraina. Smutne refleksje*, Lublin 2002. Por. A. Żupański, *Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu*, Toruń 2005; idem, *Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem...*

²⁶ W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 1–2, Warszawa 2000.

²⁷ Zob. np. M. Klimecki, *Zmiany etniczno-demograficzne na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach II wojny światowej* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania...*, t. 10, s. 244; G. Hryciuk, *Przemiany naro-*

Również badania szczegółowe, prowadzone przez piszącego te słowa, oparte głównie na dokumentach pochodzących z lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX w., a także wynikach śledztw prowadzonych przez Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, potwierdzają i uzupełniają informacje opublikowane w omawianym opracowaniu²⁸. W przypadku Małopolski Wschodniej kwestia badań, a przede wszystkim ustalania list ofiar, jest nieco bardziej złożona.

SERIA „LUDOBÓJSTWO DOKONANE PRZEZ NACJONALISTÓW UKRAIŃSKICH NA POLAKACH...” STOWARZYSZENIA UPAMIĘTNIEŃ OFIAR ZBRODNI UKRAIŃSKICH NACJONALISTÓW

W 2006 r., z inicjatywy Stowarzyszenia Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów (SUOZUN), ukazały się opracowania zawierające wykazy ofiar z województw lwowskiego²⁹ i tarnopolskiego³⁰, w roku następnym zaś – lubelskiego³¹ i stanisławowskiego³². Stanowiły one efekt kilkunastoletnich prac dokumentacyjnych, których wyniki były sukcesywnie publikowane w ukazującym się od 1992 r. kwartalniku „Na Rubieży”. Różni recenzenci wskazywali, że mimo stosunkowo długiego okresu przygotowawczego, zespoły autorskie nie ustrzegły się błędów warsztatowych i metodologicznych. Bodaj najbardziej dogłębnej analizy, choć dotyczącej jedynie pięciu powiatów przedwojennego województwa lwowskiego, dokonał Jarosław Syrnys³³. Również autor niniejszego artykułu wskazywał na nie-

dowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948, Toruń 2005, s. 279; G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006, s. 298–413.

²⁸ Zob. T. Bereza, *Polowanie na Polaków. Kowbań, 15 lipca 1943 r.*, „Nasz Dziennik”, 11 VII 2018, nr 158, s. 3 [dodatek historyczny IPN]; idem, *Przesiedleni znad Sanu – zamordowani nad Horyniem. Losy Polaków deportowanych przez Sowietów z obwodu drohobyckiego w ramach „oczyszczania” pasa przygranicznego (1940–1944)*, Rzeszów–Warszawa 2020.

²⁹ S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim 1939–1947*, Wrocław 2006.

³⁰ H. Komański, S. Siekierka, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946*, Wrocław 2006.

³¹ S. Jastrzębski, *Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939–1947*, Wrocław 2007.

³² S. Siekierka, H. Komański, E. Różański, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim w latach 1939–1946*, Wrocław 2007.

³³ Analiza krytyczna dotyczyła powiatów: brzozowskiego, dobromilskiego, leskiego, przemyskiego i sanockiego. Autor wytknął dublowanie danych, błędy w zliczaniu danych sumarycznych, błędną kwalifikację wyznaniową i narodowościową oraz pomyłki w identyfikacji, lokalizacji i przyporządkowaniu administracyjnym miejsc zdarzeń. W konkluzji zakwestionował ok. 15 proc. wykazanych ofiar. Zob.

ścisłości części danych zawartych w pracach dotyczących województw lwowskiego i tarnopolskiego³⁴. Mimo tych wad wspomniane prace pozostają jedynymi zwartymi syntezami, zawierającymi wykazy ofiar ludobójstwa OUN i UPA na południowo-wschodnich kresach II Rzeczypospolitej. Nie sposób nie przyznać racji Damianowi Markowskiemu, który podsumowując wysiłek SUOZUN, stwierdził, że książki autorów związanych ze środowiskami kresowymi są punktem wyjścia do obliczania strat ludzkich, spowodowanych przez nacjonalistyczne podziemie ukraińskie³⁵. Innym problemem jest niedocieranie części ustaleń historyków do niektórych autorów kolejnych prac poświęconych omawianemu zagadnieniu³⁶.

W roku 2006 ukazała się również książka Zdzisława Koniecznego, zawierająca wykaz ofiar z terenów wchodzących obecnie w skład Polski. Za sprawą przyjętego układu chronologicznego autor uniknął części błędów charakterystycznych dla wydawnictw SUOZUN. Co również istotne, większość danych zamieszczonych przez Koniecznego została oparta na kwerendach archiwalnych³⁷. Wydaje się, że większą starannością wykazali się także autorzy wykazów ofiar z mniejszych obszarów – Kazimierz Turzański³⁸, Józef Wyspiański³⁹ i Stanisław Żurek⁴⁰.

EDYCJE DOKUMENTÓW

W pierwszej dekadzie XXI w. ukazało się kilka ważnych edycji źródeł dotyczących Zbrodni Wołyńskiej. W 2001 r. nakładem Biblioteki Jagiellońskiej wydano dokumenty przekazane przez Adama Bienia, w latach 1943–1945 zastępcy Delegata Rządu na Kraj, a zarazem prze-

J. Syrnyk, *Wstęp do weryfikacji danych z książki „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim w latach 1939–1947”*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 1 (27), s. 368–397. Zob. też np.: M. Klimecki, *Zmiany etniczno-demograficzne...*, s. 244.

³⁴ Zob. np. T. Bereza, *Wprowadzenie* [w:] S. Leszczyński, *Uwikłanie. Wspomnienia z Podola 1939–1945*, wprowadzenie, red. i aneks T. Bereza, Rzeszów 2016, s. 60; T. Bereza, *Przesiedleni znad Sanu...*, s. 104.

³⁵ D.K. Markowski, *W cieniu Wołynia. „Antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945*, Kraków 2023, s. 20 i 413–414.

³⁶ Nieco dziwi brak porównania zamieszczonych informacji z ustaleniami historyków, szczególnie regionalistów. Np. S. Jastrzębski w *Księdze ofiar ludobójstwa Polaków przez Ukraińców na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1946*, t. 1: *Eksterminacja ludności polskiej w województwie lwowskim w latach 1939–1946*, Chorzów–Warszawa 2020, na s. 176, w rozdziale dotyczącym eksterminacji ludności polskiej w powiecie lubaczowskim, na listach ofiar umieścił Mikołaja Hasiuka (UB) i Leona Bębna (MO), zastrzelonych przez żołnierzy lubaczowskiej AK. Por. M. Argasiński, *Konspiracja w powiecie lubaczowskim 1939–1947*, Zwierzyniec–Rzeszów 2010, s. 193–196.

³⁷ Z. Konieczny, *Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918–1947*, Wrocław 2006.

³⁸ K. Turzański, *Eksterminacja ludności polskiej na Trembowelszczyźnie w latach 1939–1946*, Wrocław 2003.

³⁹ J. Wyspiański, *Barbarzyństwo OUN-UPA*, Lubin 2009; *idem*, *Zbrodnie OUN-UPA*, Lubin 2012; *idem*, *Ludobójstwo OUN-UPA*, Lubin 2019. Wymienione prace dotyczą powiatu przemyskiego.

⁴⁰ S. Żurek, *UPA w Bieszczadach. Straty ludności polskiej poniesione z rąk ukraińskich w Bieszczadach w latach 1939–1947*, Wrocław 2007.

wodniczącego Rady Narodowościowej przy Delegacie Rządu⁴¹. W latach 2002–2003 Wiktor Poliszczuk opublikował materiały pochodzące z archiwów ukraińskich, a także z *Litopysu UPA*, który nie był wówczas wydawnictwem łatwo dostępnym⁴². W okresie 2003–2004 ukazały się, w redakcji Lucyny Kulińskiej (w części wspólnie z Adamem Rolińskim), wybory dokumentów wytworzonych przez cywilne i wojskowe struktury Polskiego Państwa Podziemnego z Małopolski Wschodniej oraz przez Radę Główną Opiekuńczą (RGO) i jej agendy terenowe⁴³. Rok 2005 przyniósł publikacje materiałów dotyczących Wołynia i Małopolski Wschodniej z archiwów kościelnych, w opracowaniu Marii Dębowskiej i ks. Józefa Wołczańskiego⁴⁴. W tym samym czasie Instytut Pamięci Narodowej, we współpracy z innymi podmiotami, m.in. Wydzielonym Archiwum Państwowym Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, wydał dwa tomy dokumentów z archiwów polskich i ukraińskich w opracowaniu Grzegorza Motyki i Jurija Szapowała⁴⁵. W latach 2005–2006 ukazały się drukiem raporty Biura Wschodniego i meldunki Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu na Kraj w opracowaniu Mieczysława Adamczyka, Janusza Gmitruka i Adama Koseskiego⁴⁶.

Kolejne edycje źródeł ukazały się dopiero w następnym dziesięcioleciu, było ich jednak zdecydowanie mniej. W 2012 r. Kulińska z Rolińskim opublikowali materiały prof. Józefa Widajewicza, w okresie okupacji niemieckiej pracownika RGO, zajmującego się m.in. dokumentacją zbrodni ukraińskich⁴⁷. Natomiast w roku 2019 Łukasz Adamski

⁴¹ *Bibliotheca Jagiellonica. Fontes et studia*, t. 10: *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944)*, oprac., wstęp i przypisy J. Brzeski, A. Roliński, Kraków 2001.

⁴² W. Poliszczuk, *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach*, cz. 2: *Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*; t. 4: *Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od 1920 do grudnia 1943 roku*, Toronto 2002; idem, *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach*, cz. 3: *Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*; t. V: *Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od grudnia 1943 do 1950 roku*, Toronto 2003.

⁴³ L. Kulińska, *Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943–1947*, t. 2: *Dokumenty i materiały zgromadzone przez działaczy i członków KZW*, Kraków 2003; *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943–1944*, wstęp i oprac. L. Kulińska, A. Roliński, Kraków 2003; *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944*, wstęp i oprac. L. Kulińska, Kraków 2004.

⁴⁴ *Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944*, oprac. M. Dębowska, Biały Dunajec–Lublin–Łuck–Ostróg 2005; ks. J. Wołczański, *Eksterminacja Narodu Polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. Materiały źródłowe*, cz. 1, Kraków 2005; cz. 2, Kraków 2006.

⁴⁵ *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 4: *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*, cz. 1–2, oprac. G. Motyka, J. Szapowal, Warszawa–Kijów 2005.

⁴⁶ *Ziemie Wschodnie. Raporty Biura Wschodniego Delegatury Rządu na Kraj 1943–1944*, wstęp, wybór i oprac. M. Adamczyk, J. Gmitruk, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 2005; *Ziemie Wschodnie. Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj; kwiecień–lipiec 1944 r.*, wstęp, wybór i oprac. idem, Warszawa–Pułtusk–Kielce 2006.

⁴⁷ *Antypolska akcja...* Oryginały dokumentów są przechowywane w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu.

i Grzegorz Hryciuk wydali dokumenty proveniencji sowieckiej z lat 1942–1944, w dużej części dotyczące zbrodni OUN i UPA na polskiej ludności Kresów Wschodnich⁴⁸.

W 2021 r., podczas rozbiórki domu w Tarnobrzegu, odnaleziono dokumenty RGO-PolKO Lwów-miasto, stanowiące część archiwum tejże instytucji, wywiezionego ze Lwowa przez Urszulę Szumską. Materiały te zawierają ewidencję i – co najważniejsze – zeznania świadków zbrodni ukraińskich dokonanych na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej. Ich szczególną wartością jest to, że były spisywane „na gorąco”, niemal bezpośrednio po dotarciu uchodźców z miejscowości napadniętych przez OUN-UPA do twórców źródła. Oprócz opisu okoliczności napadów, świadkowie podawali dane osób zamordowanych. Opracowania naukowego znaleziska podjął się zespół historyków, głównie z IPN – Edward Gigilewicz, Leon Popek, Paweł Sokołowski i Tadeusz Zych. Dotychczas ukazały się dwa tomy. W pierwszym znalazły się zapisy tzw. *Księgi A*, zawierające przede wszystkim zestawienia i informacje dotyczące zbrodni dokonanych na Wołyniu, w drugim zaś – zapisy *Księgi Zielonej (Księgi Z)* i *Księgi Brunatnej (Księgi B)*, obejmujące głównie zeznania z Małopolski Wschodniej⁴⁹.

RELACJE I WSPOMNIENIA

Niestety rzadkością pozostają pamiętniki, relacje i wspomnienia opracowane naukowo, z przeprowadzoną krytyką źródła. Należą do nich pamiętnik Wiesławy Michałek z d. Michalewskiej (Lwów, Złoczów, Skwarzawa)⁵⁰, kronika ks. Józefa Myśliwego z Jagielnicy⁵¹, wspomnienia: Stanisława Leszczyńskiego z Germakówki⁵², Szulima Keselmana z Łokaczy⁵³, Władysława Kurkowskiego z Huty Stepańskiej⁵⁴, Zygmunta Maguzy z Chrynowa i 27 DP AK⁵⁵, wreszcie tom zawierający 85 relacji i notacji dotyczących Wołynia w opar-

⁴⁸ *Wołyń i Galicja Wschodnia pod okupacją niemiecką 1943–1944*, red. Ł. Adamski, G. Hryciuk, Warszawa 2019.

⁴⁹ *Dokumenty Zbrodni Wołyńskiej*, oprac. E. Gigilewicz, L. Popek, P. Sokołowski, T. Zych, t. 1, Warszawa–Lublin–Tarnobrzeg 2023; t. 2, Warszawa–Lublin–Tarnobrzeg 2024.

⁵⁰ W. Michałek, *Zapiski 1939–1944*, wstęp i oprac. G. Bębnik, Katowice 2012.

⁵¹ B. Kościelny, *Kronika rzymskokatolickiej parafii Jagielnica w dekanacie czortkowskim z 1944 roku. Walki frontowe, zbrodnie OUN-UPA i codzienność oczami ks. Józefa Myśliwego* [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej (1939–1945) w dokumentach. Studia i materiały*, wstęp i oprac. T. Bereza, Rzeszów–Warszawa 2023, s. 140–204.

⁵² S. Leszczyński, *Uwikłanie...*

⁵³ S. Keselman, *Wspomnienia ocalonego. Wołyń 1941–1944*, red. nauk. K. Pawlak-Weiss, Wrocław–Warszawa 2022.

⁵⁴ W. Kurkowski, *Samoobrona Huty Stepańskiej na Wołyniu*, oprac. T. Bereza [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej (1939–1945) w dokumentach. Studia i materiały*, wstęp i oprac. T. Bereza, Rzeszów–Warszawa 2023, s. 32–104.

⁵⁵ Z. Maguza, *Żołnierskie losy Wołyniaka...*

waniu Joanny Karbarz-Wilińskiej i Bartosza Januszewskiego⁵⁶. Wszystkie te prace zostały wydane przez IPN. Niekiedy wspomniane źródła są uzupełnieniem monografii i zbiorów artykułów naukowych⁵⁷. Należy zaznaczyć, że opracowanie relacji i wspomnień, szczególnie bazujące na materiałach archiwalnych, jest zazwyczaj przedsięwzięciem czasochłonnym.

W 2003 r. Kulińska wydała zbiór 34 relacji-wspomnień pt. *Dzieci Kresów*. Ich autorami były osoby, które w latach 1943–1945 liczyły kilka–kilkanaście lat, a na tragedię polskiej społeczności patrzyły zazwyczaj z perspektywy utraty dziadków, rodziców czy rodzeństwa. Świadczenia zostały uporządkowane według klucza chronologicznego⁵⁸. Żywy oddźwięk, a zwłaszcza listy napływające do autorki spowodowały, że podjęła ona kontynuację tej edycji. W latach 2006–2013 ukazały się kolejne jej tomy, w których znalazły się zarówno listy przesłane samej Kulińskiej, jak i relacje złożone we wrocławskim SUOZUN⁵⁹. Z *Dziećmi Kresów* korespondują inne publikacje, ukazujące wydarzenia z perspektywy najmłodszych, np. reportaże Konrada Piskały, Leona Popka i Tomasza Potkaja o dzieciach z sierocińca w Pieskowej Skale koło Krakowa⁶⁰.

Dużą część omawianej literatury stanowią relacje i wspomnienia nieopracowane naukowo, często powstające z inicjatywy świadków historii bądź ich rodzin względnie wydawców (w tym ostatnim przypadku szczególnie przy okazji rocznic). Publikacje te wnoszą kolejne, nieznane dotychczas szczegóły dotyczące zbrodni dokonywanych przez OUN-UPA, a czasami przez tzw. zwykłych Ukraińców, sąsiadów. Warto wymienić przynajmniej kilku autorów tych prac: Jakuba Gałęziowskiego⁶¹, Marka A. Koprowskiego⁶², Adama Kunysza⁶³, Jacka Międlara⁶⁴, Miłosza Sochę⁶⁵, Zbigniewa Wawszczaka⁶⁶, Volgę Yerafeyenkę⁶⁷. Niewątpliwym pozytywnym wspomnianych książek jest odebranie, zacho-

⁵⁶ *Ocaleni z ludobójstwa. Wspomnienia...*, s. 15–38.

⁵⁷ Zob. np. L. Popek, *Ostrówki. Wołyńskie ludobójstwo*, Warszawa 2011, s. 79–143; *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paż, Wrocław 2011. W tej pracy odrębną część (s. 253–270) zajmują świadectwa w opracowaniu Ewy Siemaszko.

⁵⁸ L. Kulińska, *Dzieci Kresów*, Kraków 2003. Kolejne wydanie, zatytułowane już *Dzieci Kresów I*, Kraków 2009. W pracy znalazły się również dwie relacje rodziców, którzy utracili swoje dzieci.

⁵⁹ *Eadem*, *Dzieci Kresów II*, Kraków 2006; *eadem*, *Dzieci Kresów III*, Kraków 2009; *eadem*, *Dzieci Kresów IV*, Kraków 2013.

⁶⁰ K. Piskała, L. Popek, T. Potkaj, *Kres. Wołyń: Historie dzieci ocalonych z pogromu*, Warszawa 2016.

⁶¹ *To wszystko człowiek widział. Wspomnienia wschowskich Kresowian*, oprac. i red. J. Gałęziowski, Wschowa 2012.

⁶² M.A. Koprowski, *Wołyń. Wspomnienia ocalałych...*; *idem*, *Wołyń. Mówią świadkowie ludobójstwa...*; *idem*, *Mord na Wołyniu. Zbrodnie ukraińskie w świetle relacji i dokumentów*, t. 1, Zakrzewo 2017; t. 2, Zakrzewo 2018.

⁶³ A. Kunysz, *Niebiosa Szatana. Historia prawdziwa*, Stare Babice 2014.

⁶⁴ J. Międlar, *Sąsiedzi. Ostatni świadkowie ukraińskiego ludobójstwa na Polakach*, t. 1–2, Warszawa 2023.

⁶⁵ M. Socha, *Wołyń. Świadkowie mówią*, Łódź 2019.

⁶⁶ Z. Wawszczak, *Kresy, krajobraz serdeczny. Wspomnienia wypędzonych*, t. 1, Rzeszów 2013.

⁶⁷ V. Yerafeyenka (O. Kanapatskaya), *Wołyń. Niezręczny temat*, Opole 2011.

wanie i upowszechnienie świadectw tych uczestników wydarzeń, do których nie dotarli historycy. Jednak, analizując część z nich, czytelnik odnosi wrażenie, że autorzy źródeł nie powiedzieli wszystkiego, redaktorom zaś zabrakło determinacji w wyczerpaniu niektórych wątków. Szczególny niedosyt budzi brak doprecyzowania tożsamości ofiar, gdy w tekstach zamiast nazwisk wymieniane są np. stopnie pokrewieństwa („ciotki, wujka i ich syna”, „teściów mamy”⁶⁸; „wujka, ciotkę, moją siostrę”⁶⁹). Lekturze towarzyszy obawa, że ustalenie nazwisk tych osób nie będzie już możliwe.

Uzupełnieniem tych publikacji jest oparta na faktach beletrystyka, której autorami są zazwyczaj świadkowie dziejów bądź ich krewni. Z prac tego rodzaju warto wymienić książki Józefa Jaworskiego o losach rodziny osiadłej w rejonie Ludwipola i Kostopola⁷⁰, Krzysztofa Kołtuna o mordach na Polakach w powiecie lubomelskim⁷¹, Władysławy Podskarbi-Łojas o Kisielówce k. Kisielina⁷², Katarzyny Surmiak-Domańskiej o losach i okolicznościach śmierci członków jej rodziny z powiatu lwowskiego⁷³, Feliksa Trusiewicza o miasteczku Zofiówka w powiecie łuckim⁷⁴, a także Małgorzaty Witko o Wyrce⁷⁵. Podobną wartość poznawczą prezentuje część reportażu, w tym wspomniane wyżej wspólne dzieło Piskały, Popka i Potkaja o dzieciach z sierocińca w Pieskowej Skale⁷⁶ oraz książki Witolda Szablowskiego o „sprawiedliwych” Ukraińcach⁷⁷.

OPRACOWANIA

Najistotniejszych ustaleń dotyczących identyfikacji sprawców ludobójstwa na polskiej ludności Wołynia, podbudowy teoretycznej i mechanizmów decyzyjnych związanych z tą zbrodnią dokonał Grzegorz Motyka. Pomijając publikowane wcześniej przyczynki, wspomnieć należy przede wszystkim o jego monografii OUN i UPA, której obszerną część poświęcił „antypolskiej akcji” (terminologia stosowana w dokumentach organi-

⁶⁸ J. Międlar, *Sąsiedzi. Ostatni świadkowie...*, t. 2, s. 97–98 (relacja Eugenii Lebedzińskiej).

⁶⁹ *To wszystko człowiek widział...*, s. 232 (relacja Franciszki Orłowskiej dotycząca mordu w Podkamieniu).

⁷⁰ J. Jaworski, *Krwawe łuny nad Słuczą*, Brzezia Łąka 2016.

⁷¹ K. Kołtun, *Bestialstwo UPA pod Lubomlem na Wołyniu*, Lublin 2016.

⁷² W. Podskarbi-Łojas, *Wołyńskie lata, które pamiętam...*, Toruń 2011.

⁷³ K. Surmiak-Domańska, *Czysta*, Wołowiec 2021.

⁷⁴ F. Trusiewicz, *Hawryłko*, Biały Dunajec–Ostróg 2017. W pracy również relacja dotycząca Cumania.

⁷⁵ M. Witko, *Wyrka. Utracony wołyński raj. Prawdziwa historia polskiej kresowej wsi*, Kraków 2021. Na stronie 7 książki autorka napisała: „Większość imion i nazwisk głównych bohaterów z różnych – czasem osobistych, a czasem formalnych – powodów została zmieniona, lecz wszystkie wydarzenia są autentyczne”.

⁷⁶ K. Piskała, L. Popek, T. Potkaj, *Kres...*

⁷⁷ W. Szablowski, *Sprawiedliwi zdrajcy. Sąsiedzi z Wołynia*, Kraków 2016; *idem*, *Opowieści z Wołynia*, Warszawa 2023 (poszerzona wersja książki z 2016 r.).

zacyjnych ukraińskich nacjonalistów)⁷⁸. Ustalenia poszerzał i doprecyzowywał w kolejnych syntezach poświęconych relacjom polsko-ukraińskim⁷⁹. W 2016 r. ukazały się dwa szczególnie ważne jego teksty: artykuł w „Dziejach Najnowszych” oraz książka poświęcona Zbrodni Wołyńskiej, mająca pozornie charakter pracy popularnej. Zainspirowany ustaleniami Ołeksandra Zajcewa, Motyka dotarł do dokumentów, które jednoznacznie potwierdziły, że scenariusz i metody rozprawy z Polakami zostały opracowane przez OUN jeszcze przed wybuchem II wojny światowej⁸⁰. Z kolei Mieczysław Samborski opisał struktury OUN i UPA na Wołyniu, głównie na podstawie ukraińskiej literatury przedmiotu⁸¹.

Zmiany demograficzne na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej, spowodowane wojną, w tym ludobójczą akcją OUN i UPA, były przedmiotem badań Grzegorza Hryciuka⁸². Historyk ten jest również autorem monografii poświęconej ekspatriacji Polaków w latach 1944–1946, która odbywała się z jednej strony w atmosferze wrogości ze strony Sowietów, z drugiej zaś – terroru banderowców⁸³. Zarówno oddolne oraz spontaniczne, jak i zorganizowane reakcje Polaków na działania ukraińskich nacjonalistów przedstawił Ernest Komoński⁸⁴. Informacje o Ukraińcach, którzy mimo terroru ze strony OUN i UPA zdecydowali się udzielać pomocy polskim sąsiadom, zebrał i opublikował Romuald Niedzielko⁸⁵. Próbie realizacji wołyńskiego scenariusza „antypolskiej akcji” oraz jej następstwom poświęcił rozdział pracy o ukraińskim podziemiu na Lubelszczyźnie Mariusz Zajączkowski⁸⁶. Z kolei Tomasz Bereza opisał losy Polaków przesiedlonych przez władze sowieckie z przygranicznych, nadsańskich obszarów na Wołyń⁸⁷. Działalności

⁷⁸ G. Motyka, *Ukraińska partyzantka...*

⁷⁹ *Idem*, *Od Rzezi Wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011.

⁸⁰ *IM.in. idem*, *Wołyń ’43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków 2016, s. 23–36; *idem*, *Zbrodnia wołyńska 1943 roku i mit buntu ludowego*, „Dzieje Najnowsze” 2016, nr 1, s. 53–66. Zob. też: O. Зайцев, *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки). Нарис інтелектуальної історії*, Київ 2013, szczególnie s. 261–281.

⁸¹ M. Samborski, *Sprawcy ludobójstwa Polaków na Wołyniu w czasie II wojny światowej. Historia Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, t. 1–2, Warszawa 2018.

⁸² G. Hryciuk, *Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1944* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 5..., s. 264–283; *idem*, *Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 6..., s. 271 i n.; *idem*, *Przemiany narodowościowe...*; *idem*, *Przemiany ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939–1948* [w:] *Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej. Przekształcenia struktury narodowościowej 1931–1948*, red. S. Ciesielski, Wrocław 2006.

⁸³ G. Hryciuk, *Przesiedlency. Wielka epopeja Polaków (1944–1946)*, Kraków 2023.

⁸⁴ E. Komoński, *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*, Toruń 2013.

⁸⁵ *Kresowa księga sprawiedliwych 1939–1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA*, oprac. R. Niedzielko, Warszawa 2007.

⁸⁶ M. Zajączkowski, *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Lublin–Warszawa 2015, szczególnie s. 313–400.

⁸⁷ T. Bereza, *Przesiedleni znad Sanu...*

OUN i UPA na terenie powiatu przemyskiego poświęcił swoją pracę Zbigniew Buczeń⁸⁸. W 2023 r. Damian K. Markowski opublikował monografię poświęconą „antypolskiej akcji” w Małopolsce Wschodniej⁸⁹. Uzupełnieniem ustaleń tych autorów są książki Czesława Partacza i Krzysztofa Łady na temat polityki legalnych władz Rzeczypospolitej w kwestii ukraińskiej oraz Ihora Iliuszyna o sowieckiej polityce wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego⁹⁰. Warto zwrócić uwagę, że autorami części tych prac byli pracownicy IPN względnie zostały one wydane nakładem Instytutu.

Jednym z zagadnień najlepiej odtworzonych przez historyków są dzieje struktur kościelnych oraz losy osób duchownych. Stało się tak mimo zniszczenia w wojennej zawierusze – również w wyniku działań ukraińskich nacjonalistów – wielu dokumentów parafii rzymskokatolickich na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej. Badania dotyczące *martyrologium* kleru, w tym z rąk bojówkarzy OUN i UPA, zostały podjęte stosunkowo wcześniej, a ich efektem były publikacje m.in. Wincentego Urbana⁹¹ oraz Jana Drausa i Jana Musiała (redaktorzy pracy zbiorowej)⁹². Losy Kościoła rzymskokatolickiego na Wołyniu opisała Dębowska⁹³. Znacznym dorobkiem może się pochwalić także wspomniany wyżej ks. Wołczański⁹⁴. Osoby konsekrowane, ofiary ukraińskich nacjonalistów, były przedmiotem badań biograficznych i zostały opisane w słownikach i leksykonach: ks. Józefa Krętosza i Marii Pawłowiczowej⁹⁵; Marii Dębowskiej i Leona Popka⁹⁶; ks. Mariusza Leszczyńskiego⁹⁷ oraz ks. Józefa Mareckiego⁹⁸. W badaniu tego

⁸⁸ Z. Buczeń, *Mały Wołyn. Walki zbrojne w powiecie przemyskim od akcji „Burza” do akcji „Wisła” (1944–1947)*, Niepokalanów 2017.

⁸⁹ D.K. Markowski, *W cieniu Wołynia...*

⁹⁰ C. Partacz, K. Łada, *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*, Toruń 2004; I. Iliuszyn, *ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947*, tłum. M. Buczyło, Warszawa 2017.

⁹¹ W. Urban, *Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939–1945*, Wrocław 1983.

⁹² *Diecezja przemyska w latach 1939–1945*, t. 3: *Zakony*, red. J. Draus i J. Musiał, Przemysł 1990.

⁹³ M. Dębowska, *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945*, Rzeszów 2008; *eadem*, *Ksiądz Hieronim Szczerbicki 1910–1943. Męczennik wołyński*, Białe Dunajce–Ostróg 2022 (o życiu i okolicznościach śmierci księży Cimińskiego i Szczerbickiego w Wołkowijach w maju 1943 r.).

⁹⁴ Zob. m.in.: S. Bizuń, *Historia krzyżem znaczone. Wspomnienia z życia Kościoła katolickiego na ziemi lwowskiej 1939–1945*, wstęp, oprac. i przypisy ks. J. Wołczański, Lublin 1993; ks. J. Anczarski, *Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej 1939–1946*, oprac. wstęp i przypisy ks. J. Wołczański, Lwów–Kraków 1998. Zaznaczyć należy, że kronika ks. Anczarskiego została również wydana w opracowaniu innego autora. Zob. ks. J. Anczarski, *Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej 1939–1946*, oprac., wstęp, przypisy, indeksy oraz wybór fotografii K. Załuski, Kraków 1996.

⁹⁵ *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego ofiar II wojny światowej 1939–1945*, red. J. Krętosz, M. Pawłowiczowa, Opole 2007.

⁹⁶ M. Dębowska, L. Popek, *Duchowieństwo diecezji łuckiej. Ofiary wojny i represji okupantów 1939–1945*, Lublin 2010.

⁹⁷ M. Leszczyński, *Księża diecezjalni ekspatrianci Archidiecezji Lwowskiej obrządku łacińskiego. Słownik biograficzny*, Warszawa 2020.

⁹⁸ Ks. J. Marecki, *Misterium Iniquitatis. Osoby duchowne i zakonne obrządku łacińskiego zamordowane przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939–1945*, Kraków 2020.

wątku martyrologii Kościoła katolickiego obrządku rzymskiego swój wkład mają również s. Agnieszka Michna⁹⁹, Leszek Wójtowicz¹⁰⁰ i o. Jerzy Zieliński¹⁰¹. Przez pryzmat losów świątyń, z dziejami wspomnianego obrządku na Wołyniu związane są publikacje Leona Popka¹⁰² i Czesława Piotrowskiego¹⁰³.

Dla historyków oraz osób zainteresowanych Zbrodnią Wołyńską mogą być przydatne również prace dotyczące Holokaustu na omawianych obszarach. Warto tu wymienić szczególnie tom artykułów pod redakcją Andrzeja Zięby¹⁰⁴, dokumenty opublikowane przez Sebastiana Piątkowskiego¹⁰⁵ czy monografię Omera Bartova¹⁰⁶.

Zdecydowanie najmniej ukazało się opracowań mających formułę studium przypadku (*case study*). W zasadzie są to monografie Tomasza Berezy¹⁰⁷, Leona Popka¹⁰⁸ i Tomasza Roga¹⁰⁹.

Wiele syntez miało charakter popularnonaukowy. Ich powstanie było związane z rocznicami wspomnianymi we wstępie do tego artykułu. Mają one niewątpliwie wartość edukacyjną, przybliżając zagadnienie szerszemu gronu odbiorców¹¹⁰.

⁹⁹ A. Michna CSIC, *Siostry zakonne – ofiary zbrodni nacjonalistów ukraińskich na terenie metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939–1947*, Warszawa 2010.

¹⁰⁰ L. Wójtowicz, *Wózkiem do nieba. Rzecz o siostrze zakonnej i sierotach zamordowanych przez nacjonalistów ukraińskich pod Sahryniem*, Lublin 2015. Dodać należy, że Leszek Wójtowicz jest również autorem zbiorów relacji dotyczących Zbrodni Wołyńskiej. Zob. *idem*, *Później szatan wstąpił w ludzi. Zapiski nie tylko z Wołynia*, Lublin 2008; *idem*, *Kąkol na dożynkach. O Polakach ocalających z ukraińskiego ludobójstwa*, Lublin 2023.

¹⁰¹ J. Zieliński OCD, *Łuny nad Wiśniowcem. Listy wiśniowieckich karmelitów bosych i okoliczności ich tragicznej śmierci 1942–1944*, Kraków 2021.

¹⁰² L. Popek, *Świątynie Wołynia...*

¹⁰³ C. Piotrowski, *Zniszczone i zapomniane osiedla polskie oraz kościoły na Wołyniu*, Warszawa 2002.

¹⁰⁴ OUN, *UPA i zagłada Żydów*, red. A. Zięba, Kraków 2016. Artykuły w tym zbiorze opublikowali najwybitniejsi znawcy problematyki (w kolejności alfabetycznej): Omer Bartov, Delphine Bechtel, Marko Carynnyk, Aleksander Diukow, Gabriel N. Findel, Frank Golczewski, Sofia Graczowa, John-Paul Himka, Ivan Katchanovski, Lucyna Kulińska, Taras Kuryło, Christoph Mick, Witold Mędykowski, Grzegorz Motyka, Alexander V. Prusin, Jurij Radchenko, Grzegorz Rossoliński-Liebe, Per Anders Rudling, Ewa Siemaszko i Władysław Siemaszko, Kai Struve, Andrzej Zapałowski, Ołeksandr Zajcew oraz Andrzej A. Zięba.

¹⁰⁵ *Relacje o pomocy udzielanej Żydom przez Polaków w latach 1939–1945*, t. 5: Dystrykt Galicja Generalnego Gubernatorstwa i Wołyń, wybór i oprac. S. Piątkowski, Lublin–Warszawa 2021. Zob. też np. Wywiad z Karolem Galińskim [w:] *Pamiętamy... pamiętajcie... Wspomnienia Żydów polskich*, oprac. M. Zajda i P. Skorut, Kraków 2019, s. 73–86 (dotyczy Stanisławki k. Żółkwi).

¹⁰⁶ O. Bartov, *Anatomia pewnego ludobójstwa. Życie i śmierć Buczacza*, tłum. A. Musiał, Wołowiec 2019.

¹⁰⁷ S. Leszczyński, *Uwikłanie...*; T. Bereza, *Źródła do zbrodni bojówki Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w Połowcach (nocą z 16 na 17 stycznia 1944 r.)* [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów...*, s. 105–139.

¹⁰⁸ L. Popek, *Ostrówki. Wołyńskie ludobójstwo*, Warszawa 2011.

¹⁰⁹ T. Róg, *Rudka. Dzieje wsi i jej zagłada, Rzeszów–Cieszanów 2014*; *idem*, *Mord pod Zatyłem koło Bełżca 16 czerwca 1944 r.* [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów...*, s. 218–231.

¹¹⁰ M.in.: J. Wieliczka-Szarkowa, *Wołyń we krwi 1943*, Kraków 2013; S. Błazejewska, *Wołyń 1943. Antypolska akcja OUN-UPA w województwie wołyńskim*, Głogów 2016; A. Bazan, *Relacje polsko-ukraińskie na*

Począwszy od roku 2009, z inicjatywy Stowarzyszenia Kresowian w Kędzierzynie-Koźlu, ukazuje się seria wydawnicza „Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo Wschodnie w Optyce Historycznej i Współczesnej”¹¹¹. Publikowane są w niej systematycznie efekty corocznych konferencji naukowych. Dotychczas ukazało się piętnaście tomów¹¹². Większość opublikowanych w nich artykułów ma charakter przeglądowy, nawiązujący do wcześniejszych ustaleń ich autorów; sporo odnosi się także do polityki historycznej, szczególnie prowadzonej przez państwo polskie i diasporę ukraińską. Na uwagę zasługują artykuły Wyspiańskiego dotyczące zbrodni na Polakach w pow. przemysłańskim¹¹³. Przeglądowy charakter miały zazwyczaj także inne materiały pokonferencyjne¹¹⁴.

Warto również zwrócić uwagę na wydane w tym czasie monografie i wspomnienia, sporządzone przez świadków wydarzeń niebędących profesjonalnymi historykami. Są one często oparte na informacjach skonfrontowanych z innymi świadkami i dokumentami, a przy tym niezwykle szczegółowe. Ich autorzy nie ograniczyli się do przedstawienia zagadnień związanych z dokonaniem przez banderowców ludobójstwem, lecz zazwyczaj opisali dzieje społeczności w dłuższej perspektywie czasowej, w tym różne zwyczaje

Wołyniu w okresie II wojny światowej, Kraków 2017 (ta pozycja ukazała się akurat nie w roku rocznicowym); M. Dębowska, *Wołyń 1943. Dezorganizacja i zagłada parafii katolickich. W 80. rocznicę męczeństwa Polaków*, Kraków 2023; *Wołyń. Przemilczana zbrodnia na Polakach*, red. M. Kramek, Lublin 2017; S. Srokowski, *Zanim splonęli żywcem. Ukraińska zbrodnia w Hucie Pieniackiej*, Warszawa 2024. Zob. też: L. Kulińska, C. Partacz, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939–1945. Ludobójstwo niepotępione*, Warszawa 2015.

¹¹¹ Tytuł serii wykrystalizował się od tomu trzeciego. Wcześniej było to *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich*. Numeracja na stronie tytułowej wprowadzona od tomu siódmego. Pierwsze dwa tomy serii były sygnowane przez Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Oddział Kędzierzyn-Koźle.

¹¹² *Ludobójstwo OUN-UPA w Małopolsce Wschodniej. Materiały z konferencji naukowej odbytej 6 czerwca 2009 r. podczas VI Dnia Kultury Kresowej, Kędzierzyn-Koźle 2009; Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Materiały z konferencji naukowej odbytej 5 czerwca 2010 r. podczas VII Dnia Kultury Kresowej*, [red. W. Listowski,] Kędzierzyn-Koźle 2010; *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 3–15, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2011–2022.

¹¹³ J. Wyspiański, *Falszywe i tendencyjne relacje w dokumentach ukraińskich [w:] Ludobójstwo OUN-UPA...*, t. 8, s. 219–226; *idem*, *Nowe nazwiska ofiar napadów ukraińskich nacjonalistów w pow. Przemysły* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA...*, t. 12, s. 183–193.

¹¹⁴ Zob. np.: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002; *Wołyń 1943 – rozliczenie. Materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”*, Warszawa 10 lipca 2008, Warszawa 2010; *W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku. 70. rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej*, red. J. Sperka, Katowice 2015; *Kresy. Należna pamięć – nie zemsta. Materiały z konferencji zorganizowanej 8 lipca 2017 roku*, red. K. Bąkała, W. Listowski, T. Skoczek, Warszawa 2017; *Nie zabijaj. Nacjonalizm i ludobójstwo na Kresach wobec Kościoła, etyki chrześcijańskiej i zasad humanizmu*, wstęp i red. W. Osadczy, A. Kulczycki, Warszawa–Lublin 2019.

je i życie codzienne. Są to prace m.in.: Włodzimierza Sławosza Dębskiego o Kisielinie oraz sąsiednich miejscowościach¹¹⁵, ks. Tadeusza Isakowicza-Zaleskiego o Korościatynie i Kutach¹¹⁶, Mieczysława Kuczyńskiego o Waclawce i Międzyrzeczu w pow. rówieńskim¹¹⁷, ks. Tadeusza Patera o Rumnie¹¹⁸, Heleny Popek o Woli Ostrowieckiej¹¹⁹, Stanisława Srokowskiego o Hnileczu¹²⁰, a także Stanisława Sulimira Żuka o Hucie Pieniackiej, Hucisku Brodzkim i Wołochach¹²¹. Historyk zajmujący się problematyką OUN i UPA może do nich sięgać, nie obawiając się przeinaczeń. Należy zaznaczyć, że wartościowe wydawnictwa tego rodzaju ukazywały się również przed rokiem 2011¹²².

Wiele informacji można znaleźć również w opracowaniach i wspomnieniach, w których ludobójstwo dokonane przez OUN-UPA nie jest osią narracji, lecz jednym z elementów przedstawienia historii ludzi bądź regionu¹²³.

Zbrodnia Wołyńska była i jest przedmiotem śledztw prowadzonych przez Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Wyniki postępowań oraz ich prawne meandry były przedmiotem artykułów autorstwa prokuratorów IPN-KŚZpNP¹²⁴

¹¹⁵ W.S. Dębski, *Było sobie miasteczko. Opowieść wołyńska*, Lublin 2011.

¹¹⁶ T. Isakowicz-Zaleski, *Przemilczane ludobójstwo na Kresach*, Kraków 2008. Zob. też: *idem*, *Polsko-ormiańskie miasto Kuty nad Czeremoszem – rozwój i zagłada* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna...*, s. 213–225; *idem*, *Ludobójstwo polskich Ormian w Kutach nad Czeremoszem* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA...*, t. 10, s. 143–155.

¹¹⁷ M. Kuczyński, *Nie dane im było. Wołyń z oddali*, Kraków 2013.

¹¹⁸ Ks. T. Pater, *Rumno w województwie lwowskim. Księga rodzin polskich w latach 1910–1945*, Rzeszów 2011.

¹¹⁹ H. Popek, *Błogosławiona wieś*, oprac. i red. L. Popek, Lublin 2020.

¹²⁰ S. Srokowski, *Hnilecze. Prawda, pamięć i ból*, Wrocław 2013.

¹²¹ S.S. Żuk, *Skrawek piekła na Podolu. Huta Pieniacka – Hucisko Brodzkie. Płonące Podole 1944*, Warszawa–Kraków 2015. Zaznaczyć należy, że zbrodnia w Hucie Pieniackiej została dokonana przez żołnierzy policyjnego 4 Galicyjskiego Pułku Ochotniczego SS, utworzonego m.in. z ochotników do 14 Galicyjskiej Ochotniczej Dywizji SS (SS „Galizien”), jednak w akcji uczestniczyły również lokalne bojówki OUN i UPA, genezy zdarzeń należy zaś upatrywać w panującej wówczas na Podolu sytuacji, szczególnie ludobójczej akcji OUN-UPA.

¹²² Zob. np.: H. Garbowski, *Polesie Wołyńskie pod okupacją niemiecką*, Warszawa 2003 (dotyczy miejscowości w rejonie Klesowa); J. Kanas, *Podolskie korzenie*, Lublin 2002 (dotyczy Łozowej); W. Kubów, *Polacy i Ukraińcy...*; ks. T. Pater, *Oczyma i sercem. Wieś Rumno w latach 1939–1945*, t. 1–2, Przemyśl 2000; C. Piotrowski, *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Sluczą*. Wydanie drugie z aneksem: *Trzy pielgrzymki na Wołyń*, Toruń 2005 (dotyczy Huty Stepańskiej).

¹²³ Zob. np.: M. Agopsowicz, *Kresowe Pokucie. Rzeczpospolita Ormiańska, Łomianki* 2014.

¹²⁴ Zob. np.: D. Cebnat, *Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939–1945 na terenie województwa: lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna...*, s. 101–102; P. Zajac, *Informacja o ocenie karnoprawnej zdarzeń na terenie ówczesnego województwa wołyńskiego z lat 1939–1945 w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZpNP w Lublinie* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna...*, s. 103–116; W. Szwiec, *Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–1945 na terenie Huty Pieniackiej* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna...*, s. 117–128. Artykuły dotyczące powyższej problematyki były publikowane również w okresie wcześniejszym. Zob. np. *Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*, t. 2: *Ludobójstwo*,

oraz obszernego opracowania Tomasza Turejki, wydanego nakładem Wydawnictwa IPN¹²⁵.

Wiele opracowań, szczególnie o charakterze wspomnieniowym, ma postać artykułów opublikowanych w periodykach. Prym w tym względzie wiodą czasopisma wydawane przez środowiska kresowe, przede wszystkim wspomniane wyżej „Na Rubieży”, a także m.in.: „Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja AK”, „Głos Buczaczan”, „Kresowe Stanice”, „Semper Fidelis”, „Głosy Podolan”, „Zeszyty Łukowieckie”, „Zeszyty Tłumackie” oraz „Spotkania Świrzan”. Warto w tym miejscu wspomnieć również o „Monitorze Wołyńskim” i zamieszczanych w nim artykułach, zwłaszcza autorstwa Janusza Horoszkiewicza.

Kończąc rozważania nad pracami dotyczącymi Zbrodni Wołyńskiej, które ukazały się w ciągu ostatnich dwudziestu lat, nie można przemilczeć przetłumaczenia na język polski książek ukraińskich historyków Bohdana Huda¹²⁶ i Wołodymyra Wiatrowycza¹²⁷. Obie ukazały się w rocznicowym roku 2013 i zawierały interpretację wydarzeń, która spotkała się ze zdecydowaną krytyką ze strony polskich naukowców.

WNIOSKI

Dotychczasowy rozwój badań spowodował, że wśród polskich historyków istnieje konsensus co do tego, że Zbrodnia Wołyńska była ludobójstwem. Kolejne publikacje jedynie potwierdzają tę opinię.

Przedstawiony powyżej stan literatury przedmiotu pozwala na określenie trendów dominujących w niej w ostatnich latach. Większość publikacji źródłowych stanowią relacje i wspomnienia, niestety tylko częściowo w opracowaniu naukowym. Edycje dokumentów stają się rzadkością, albowiem ważniejsze materiały, znajdujące się w zwartych zespołach i kolekcjach polskich placówek archiwalnych, zostały już wydane drukiem. Przy weryfikacji danych, szczególnie w odniesieniu do ofiar z Małopolski Wschodniej, punktem odniesienia są nadal tomy wydane przed dwudziestu laty przez SUOZUN, przy czym nie wiadomo, czy autorzy współczesnych prac podjęli wysiłek samodzielnych poszukiwań archiwalnych. Wprawdzie odnaleziony w Tarnobrzegu depozyt Szumskiej

red. R. Ignatiew, A. Kura, Warszawa 2008 (w zbiorze tym, oprócz tekstów przygotowanych przez prokuratorów IPN-KŚZpNP, znajdują się również artykuły R. Szawłowskiego, w tym poświęcony zbrodni ludobójstwa oraz pojęciu ludobójstwa okrutnego – *genocidium atrox*; *idem*, *Trzy tematy z dziedziny „genocydologii”* [w:] *ibidem*, s. 23–33).

¹²⁵ T. Turejko, *Zbrodnia wołyńska w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 2023.

¹²⁶ B. Hud, *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Zarys konfliktów społeczno-etnicznych*, przekład A. Korzeniowska-Bihun, M. Hud, Lwów–Warszawa 2013.

¹²⁷ W. Wiatrowycz, *Druha wojna polsko-ukraińska 1942–1947*, tłum. M. Iwanek, Warszawa 2013.

otworzył perspektywę wprowadzenia do obiegu naukowego nowych ustaleń, jednak należy się spodziewać, że informacje w nim zawarte zostaną szybko „skonsumowane” przez historyków. Kolejne syntezy bazują na materiałach już znanych, stanowiąc co najwyżej reinterpretację ustalonych wcześniej faktów. Nie ma prac szczegółowych – opartych na archiwaliach, obejmujących mniejsze jednostki terytorialne – *case studies* i przyczynków.

Na geograficznej mapie ludobójstwa nadal znajdują się obszary praktycznie nieprzebadane i nieopisane, a przecież także dotknięte działaniami OUN i UPA. Są to przede wszystkim Polesie, a także Bukowina i Żytomierszczyzna, co wynika z nielicznych odnalezionych dokumentów oraz relacji i wspomnień świadków¹²⁸.

Wydaje się, że stosunkowo dobrze rozpoznane i opracowane są zaledwie dwa obszary badań. Pierwszym jest działalność 27 DP AK, co zawdzięczamy determinacji i zaangażowaniu jej dawnych żołnierzy, drugim zaś – dzieje Kościoła katolickiego obrządku rzymskiego, rozumianego w ujęciu instytucjonalnym.

Warto podkreślić niewymierny wkład wniesiony w poznanie omawianych dziejów przez środowiska kresowe – dawnych mieszkańców Wołynia i Małopolski Wschodniej oraz obrońców tych ziem przed morderczą czystką etniczną, prowadzoną przez OUN i UPA.

Obecnie sprawą priorytetową jest doprecyzowanie liczby ofiar oraz przywrócenie tożsamości jak największemu odsetkowi zamordowanych. Warto zwrócić uwagę na to, że o ile w przypadku Wołynia polskie środowisko naukowe zaakceptowało szacunki Władysława i Ewy Siemaszków, które wynoszą od 50 do 60 tys. zabitych, o tyle w odniesieniu do Małopolski Wschodniej szacunki strat zamykają się w przedziale od 20 tys. do 110 tys.¹²⁹ Wprawdzie w 2023 r. Markowski podał, że liczba zabitych podczas ludobójczej akcji w województwach południowo-wschodnich mogła sięgnąć 31 524 osób (autorowi znane są personalia połowy z nich), jednak nie przedstawił żadnych danych szczegółowych, np. w formie aneksu¹³⁰. Postulat sformułowany przez Ewę Siemaszko we wspomnianym w wstępie artykule, dotyczący sporządzania imiennych list ofiar, pozostaje aktualny¹³¹.

¹²⁸ Zob. np.: W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów...*, s. 1003; L.S. Jankiewicz, *Straty ludności polskiej w byłym województwie poleskim na skutek ludobójstwa popełnionego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–1947. Dane wstępne* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA...*, t. 9, s. 23–31; T. Bereza, *Wstęp* [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów...*, s. 9.

¹²⁹ Zob. i por. np.: G. Hryciuk, *Przemiany narodowościowe...*, s. 315; G. Motyka, *Od Rzezi Wołyńskiej...*, s. 447–448; E. Siemaszko, *Straty ludności polskiej w wyniku zbrodni ludobójstwa dokonanych w latach czterdziestych XX wieku przez nacjonalistów ukraińskich. Aktualny stan badań* [w:] *Wołyń 1943 – rozliczenie...*, s. 78–99; L. Kulińska, C. Partacz, *Zbrodnie nacjonalistów...*, s. 116–123; L.S. Jankiewicz, *Ponowna próba ustalenia wielkości strat ludności południowo-wschodnich województwa II Rzeczypospolitej poniesionych na skutek ludobójstwa popełnionego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–47* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA...*, t. 8, s. 64–90.

¹³⁰ D.K. Markowski, *W cieniu Wołynia...*, s. 414.

¹³¹ E. Siemaszko, *Stan badań nad ludobójstwem...*, s. 329.

Kolejnym zadaniem jest identyfikacja sprawców, zarówno ich tożsamości, jak i umiejscowienia w strukturach organizacyjnych OUN i UPA. Jeżeli nawet wskazanie bezpośrednich wykonawców nie będzie już możliwe, należy dążyć do ustalenia nazwisk decydentów.

Zasadne wydaje się również podjęcie badań nad polskimi samoobronami tak na Wołyniu, jak i w Małopolsce Wschodniej. Istnieje dość bogata literatura na ten temat, ale w dużej części oparta na relacjach świadków¹³².

PERSPEKTYWY

Do postulatów zgłaszanych zarówno przez historyków, jak i inne środowiska zainteresowane rozwojem omawianych badań należy wniosek o rozszerzanie poszukiwań w archiwach posowieckich, przede wszystkim ukraińskich i rosyjskich, ale także białoruskich. Częściowo były one już realizowane, jednak w obecnej sytuacji geopolitycznej perspektywa prowadzenia pogłębionych kwerend na tym obszarze niestety się oddala. Niezbędna jest również kompleksowa kwerenda w archiwach w Niemczech¹³³, Czechach oraz na Węgrzech. W tym ostatnim wypadku na celowość podjęcia poszukiwań wskazują wstępne, bardzo przyczynkarskie badania nad rolą wojsk węgierskich w powstrzymaniu ludobójczej akcji OUN i UPA¹³⁴. W opinii piszącego te słowa nadal, także w Polsce, istnieją archiwa, których potencjał tylko pozornie się wyczerpał.

Ponad dwadzieścia lat temu, w związku z sześćdziesiątą rocznicą Zbrodni Wołyńskiej, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych (NDAP), wspólnie z Państwowym Komitetem Archiwów Ukrainy, wydała przewodnik po źródłach archiwalnych dotyczących problematyki poruszonej w niniejszym artykule¹³⁵. Kierownik zespołu autorskiego, Anna Krochmal, we wstępie do tej pracy zaznaczyła, że „zawarte w publikacji opisy źródeł zostały przy-

¹³² Zob. np.: A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona w okolicach Łucka*, Katowice 1995; J. Krasowski, *Wołyński oddział „Kozaka”*, Szczecin 1996; Z. Janicki, *W obronie Przebraża i w drodze do Berlina*, oprac. L. Karłowicz, Lublin 1997; F. Budzisz, *Z ziemi cmentarnej*, Gdańsk 1998; S. Jastrzębski, *Kresy Wschodnie we krwi. Rzecz o polskiej samoobronie*, Wrocław 2001; W. Filar, *Przebraże – bastion polskiej samoobrony na Wołyniu*, Warszawa 2007; A. Cybulski „Oliwa”, *Wspomnienia konspiracyjnego starosty z Wołynia*, Warszawa 2009 (samoobrona w Pańskiej Dolinie); A. Oliwa, *Gdy poświęcano noże. Tragedia Wołynia. Już bez cenzury – wspomnienia powojenne*, Opole 2013 (samoobrona w Rafałowie; pierwsze wydanie wspomnień A. Oliwy w 1973 r.); H. Cybulski, *Krwawy Wołyń '43. Wspomnienia komendanta Przebraża*, Warszawa 2014; M.A. Koprowski, *Wołyń. Wspomnienia ocalałych...*

¹³³ L. Kulińska, *75 rocznica kresowego ludobójstwa – czy jesteśmy bliżej prawdy? [w:] Ludobójstwo OUN-UPA...*, t. 10, s. 10.

¹³⁴ G. Motyka, *Ukraińska Partyzantka...*, s. 271–280; T. Bereza, *Węgry wobec eksterminacji ludności polskiej przez nacjonalistów ukraińskich*, „Biuletyn IPN. Pismo o najnowszej historii Polski” 2020, styczeń–luty, nr 1–2, s. 121–133.

¹³⁵ *Wołyń – Galicja Wschodnia 1943–1944. Przewodnik po polskich i ukraińskich źródłach archiwalnych*, t. 1, red. D. Nałęcz, H. Boriak, Warszawa 2003.

gotowane na podstawie wyników kwerendy przeprowadzonej w ciągu marca–kwietnia 2003 r. [wyróżnienie T.B.] w polskich i ukraińskich archiwach państwowych oraz w zbiorach innych instytucji¹³⁶. Opracowanie to, w zamyśle NDAP mające być pierwszą częścią wielotomowej edycji, nie wyczerpało wiedzy o zasobach archiwów obu państw. Zresztą przez ponad 20 lat wciąż przekazywano do nich kolejne dokumenty. Analizując bibliografię niektórych prac, wydanych po roku 2003, można odnieść wrażenie, że wiadomości zawarte w przewodniku raczej zniechęcały badaczy do samodzielnych poszukiwań archiwalnych. Szanując ówczesny wysiłek archiwistów i opierając się na doświadczeniach późniejszych (również własnych), piszący te słowa twierdzi, że materiały dotyczące Zbrodni Wołyńskiej są rozproszone i znajdują się również w zespołach nieujętych w przewodniku. Niezbędne są kompleksowe kwerendy archiwalne, obejmujące akta administracji ogólnej, sądownictwa powszechnego (szczególnie akta „Zg” [Zgony] sądów grodzkich i „Ns” [Niesporne] sądów powiatowych), urzędów repatriacyjnych, instytucji opieki społecznej, administracji lokalnej, związków i stowarzyszeń, konspiracji polskiej i ukraińskiej, a nawet notariatu. Przed historykami stoi więc przede wszystkim zadanie kontynuacji i dokończenia kwerend w archiwach państwowych na terenie Polski.

Wniosek ten dotyczy również archiwów kościelnych – nie tylko diecezjalnych czy prowincji poszczególnych zakonów, lecz także parafii rzymskokatolickich w różnych częściach Polski – wszędzie tam, gdzie trafili uchodźcy i ekspatrianci, tak osoby duchowne, jak i świeckie. Na potrzebę podjęcia poszukiwań w tych zbiorach wskazują reakcje czytelników po opublikowaniu kroniki parafii Jagielnica¹³⁷.

Do tego dochodzi konieczność intensyfikacji poszukiwań w zbiorach prywatnych. Temu zresztą służą – podejmowane zarówno przez IPN, jak i archiwa państwowe – akcje, których adresatem jest społeczeństwo, dotyczące przekazywania dokumentów rodzinnych do wyspecjalizowanych placówek.

W 2018 r., w związku z siedemdziesiątą piątą rocznicą Zbrodni Wołyńskiej, Kulińska stwierdziła w jednym z artykułów, że „najliczniejszą grupę stanowią relacje i wspomnienia zachowane w różnych instytucjach państwowych, organizacjach społecznych i rękach prywatnych. Traktowane przez historyków jako źródła pośredniej wartości ze względu na ich osobisty i często emocjonalny charakter, w tym jednak wypadku muszą być traktowane z należytą uwagą. Decyduje o tym ich wyjątkowo duża ilość. Kiedy liczba przekazów liczy wiele tysięcy, a dodatkowo można je weryfikować innymi, »twardymi« źródłami, istnieje duża szansa na ustalenie prawdy obiektywnej”¹³⁸. Trudno byłoby nie podpisać się pod tą opinią. Obecnie podstawowym zadaniem dla historyków jest kontynuacja i zakończenie kompleksowych poszukiwań w archiwach, a następnie weryfikacja relacji z wykorzystaniem

¹³⁶ *Ibidem*, s. XIII.

¹³⁷ B. Kościelny, *Kronika rzymskokatolickiej parafii Jagielnica...*

¹³⁸ L. Kulińska, *75 rocznica...*, s. 10.

dokumentów pozyskanych w trakcie kwerendy. Poparcie wspomnień świadków historii „»twardymi źródłami«”, zgodnie z propozycją tej uczoney, będzie kolejnym mocnym argumentem w dyskusji ze stroną ukraińską na temat przebiegu i sprawców Zbrodni Wołyńskiej.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Edycje dokumentów

Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej i na Wołyniu w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943–1944. Zestawienie ofiar, red. L. Kulińska, A. Roliński, Kraków 2012.

Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943–1944, wstęp i oprac. L. Kulińska, A. Roliński, Kraków 2003.

Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002.

Bereza T., *Źródła do zbrodni bojówki Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w Połowcach (nocą z 16 na 17 stycznia 1944 r.)* [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej (1939–1945) w dokumentach. Studia i materiały*, wstęp i oprac. T. Bereza, Rzeszów–Warszawa 2023.

Bibliotheca Jagiellonica. Fontes et studia, t. 10: *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944)*, oprac., wstęp i przypisy J. Brzeski, A. Roliński, Kraków 2001.

Dokumenty Zbrodni Wołyńskiej, oprac. E. Gigilewicz, L. Popek, P. Sokołowski, T. Zych, t. 1, Warszawa–Lublin–Tarnobrzeg 2023; t. 2, Warszawa–Lublin–Tarnobrzeg 2024.

Kulińska L., *Dzieje Komitetu Ziem Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943–1947*, t. 2: *Dokumenty i materiały zgromadzone przez działaczy i członków KZW*, Kraków 2003.

Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944, wstęp i oprac. L. Kulińska, Kraków 2004.

Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944, oprac. M. Dębowska, Biały Dunajec–Lublin–Łuck–Ostróg 2005.

Poliszczuk W., *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach*, cz. 2: *Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*, t. 4: *Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od 1920 do grudnia 1943 roku*, Toronto 2002.

- Poliszczuk W., *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach*, cz. 3: *Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*, t. 5: *Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od grudnia 1943 do 1950 roku*, Toronto 2003.
- Relacje o pomocy udzielanej Żydom przez Polaków w latach 1939–1945*, t. 5: *Dystrykt Galicja Generalnego Gubernatorstwa i Wołyń*, wybór i oprac. S. Piątkowski, Lublin–Warszawa 2021.
- Wołczański J., *Eksterminacja Narodu Polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. Materiały źródłowe*, cz. 1, Kraków 2005; cz. 2, Kraków 2006.
- Wołyń i Galicja Wschodnia pod okupacją niemiecką 1943–1944*, red. Ł. Adamski, G. Hryciuk, Warszawa 2019.
- Zieliński J., *Łuny nad Wiśniowcem. Listy wiśniowieckich karmelitów bosych i okoliczności ich tragicznej śmierci 1942–1944*, Kraków 2021.
- Ziemie Wschodnie. Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj; kwiecień–lipiec 1944 r.*, wstęp, wybór i oprac. M. Adamczyk, J. Gmitruk, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk–Kielce 2006.
- Ziemie Wschodnie. Raporty Biura Wschodniego Delegatury Rządu na Kraj 1943–1944*, wstęp, wybór i oprac. M. Adamczyk, J. Gmitruk, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 2005.

Relacje i wspomnienia

- Anczarski J., *Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej 1939–1946*, oprac., wstęp, przypisy, indeksy oraz wybór fotografii K. Załuski, Kraków 1996.
- Anczarski J., *Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej 1939–1946*, oprac., wstęp, przypisy J. Wołczański, Lwów–Kraków 1998.
- Bizuń S., *Historia krzyżem znaczone. Wspomnienia z życia Kościoła katolickiego na ziemi lwowskiej 1939–1945*, wstęp, oprac. i przypisy J. Wołczański, Lublin 1993.
- Cybulski H., *Czerwone noce*, oprac. H. Pająk, wstęp S. Wroński, Warszawa 1966.
- Cybulski H., *Krwawy Wołyń '43. Wspomnienia komendanta Przebraża*, Warszawa 2014.
- Cybulski A., *„Oliwa”, Wspomnienia konspiracyjnego starosty z Wołynia*, Warszawa 2009.
- Hermaszewski W., *Echa Wołynia*, Warszawa 1995.
- Janicki Z., *W obronie Przebraża i w drodze do Berlina*, oprac. L. Karłowicz, Lublin 1997.
- Karbarz-Wilińska J., *Wprowadzenie [w:] Ocaleni z ludobójstwa. Wspomnienia Polaków z Wołynia*, wprowadzenie, wybór i oprac. J. Karbarz-Wilińska, B. Januszewski, Gdańsk–Warszawa 2023.
- Karłowicz L., *„Rydz”, Siódmy dzień piekła. Przeprowadzenie przez front na Prypeci*, Lublin 1996.
- Keselman S., *Wspomnienia ocalonego. Wołyń 1941–1944*, red. nauk. K. Pawlak-Weiss, Wrocław–Warszawa 2022.
- Koprowski M.A., *Mord na Wołyniu. Zbrodnie ukraińskie w świetle relacji i dokumentów*, t. 1, Zakrzewo 2017; t. 2, Zakrzewo 2018.

- Koprowski M.A., *Wołyń. Mówią świadkowie ludobójstwa*, Zakrzewo 2016.
- Koprowski M.A., *Wołyń. Wspomnienia ocalałych*, t. 1–2, Zakrzewo 2016.
- Kostecki F., „Lech”, *A matki wciąż płaczą...*, cz. 1–3, Wrocław 2005.
- Kucharski R., „Wrzos”, *Krwawa Łuna*, Warszawa 1997.
- Kulińska L., *Dzieci Kresów*, Kraków 2003.
- Kulińska L., *Dzieci Kresów I*, Kraków 2009.
- Kulińska L., *Dzieci Kresów II*, Kraków 2006.
- Kulińska L., *Dzieci Kresów III*, Kraków 2009.
- Kulińska L., *Dzieci Kresów IV*, Kraków 2013.
- Lachowicz M., *Wspomnienia cichociemnego*, wstęp i oprac. K.A. Tochman, Rzeszów 2011.
- Leszczyński S., *Uwikłanie. Wspomnienia z Podola 1939–1945*, wprowadzenie, red. i aneks T. Bereza, Rzeszów 2016.
- Maguza Z., *Żołnierskie losy Wołyniaka*, wstęp, oprac. i red. T. Bereza, Warszawa–Rzeszów 2018.
- Michalek W., *Zapiski 1939–1944*, wstęp i oprac. G. Bębnik, Katowice 2012.
- Międlar J., *Sąsiedzi. Ostatni świadkowie ukraińskiego ludobójstwa na Polakach*, t. 1–2, Warszawa 2023.
- Ocaleni z ludobójstwa. Wspomnienia Polaków z Wołynia*, wprowadzenie, wybór i oprac. J. Karbarz-Wilińska, B. Januszewski, Gdańsk–Warszawa 2023.
- Okrutna przestroga*, oprac. J. Dębski, L. Popek, Lublin 1997.
- Oliwa A., *Gdy poświęcano noże*, Opole 1973.
- Oliwa A., *Gdy poświęcano noże. Tragedia Wołynia. Już bez cenzury – wspomnienia powojenne*, Opole 2013.
- Piotrowski C., *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Słuczą (wspomnienia z rodzinnych stron z czasów okupacji)*, Warszawa 1995.
- Piotrowski C., *Przez Wołyń i Polesie na Podlasie*, Warszawa 1998.
- Popek H., *Błogosławiona wieś*, oprac. i red. L. Popek, Lublin 2020.
- Przybysz A., *Wspomnienia z umęczonego Wołynia*, Wrocław 2000.
- Rakowski S., *Wspomnienia z Kresowej Osady Kościuszkówki na Podolu*, Kluczbork 1997.
- Sobiesiak J., Jegorow R., *Burzany*, Warszawa 1962.
- Socha M., *Wołyń. Świadkowie mówią*, Łódź 2019.
- Sztumberk-Rychter T., *Artylerzysta piechur*, Warszawa 1966.
- Świadkowie mówią*, wybór tekstów i oprac. S. Biskupski, Warszawa 1996.
- To wszystko człowiek widział. Wspomnienia wschowskich Kresowian*, oprac. i red. J. Gałęziowski, Wschowa 2012.
- Wolak T., *Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej z lat 1943–1944. Walki o polskość i niepodległość Wołynia*, Warszawa 2016.
- Zaleski J., *Kronika życia. Monasterzyska–Krzeszowice–Kraków. 1926–1981*, Kraków 1999.
- Żmijewska-Maszkowska J., „Dzwoneczek-Jagna”, *Sanitariuszki 27-ej Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK*, b.m.w. [nie wcześniej niż 2000].

OPRACOWANIA

- Agopsowicz M., *Kresowe Pokucie. Rzeczpospolita Ormiańska*, Łomianki 2014.
- Argasiński M., *Konspiracja w powiecie lubaczowskim 1939–1947*, Zwierzyniec–Rzeszów 2010.
- Bakuniak E., *Początki konspiracji na Wołyniu i powstanie 27. WDP AK [w:] Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939–1944*, red. M. Sawczuk, L. Popek, Sandomierz 2006.
- Bartov O., *Anatomia pewnego ludobójstwa. Życie i śmierć Buczacza*, tłum. A. Musiał, Wołowiec 2019.
- Bazan A., *Relacje polsko-ukraińskie na Wołyniu w okresie II wojny światowej*, Kraków 2017.
- Bereza T., *Polowanie na Polaków. Kowbań, 15 lipca 1943 r.*, „Nasz Dziennik”, 11 VII 2018, nr 158 [dodatek historyczny IPN].
- Bereza T., *Przesiedleni znad Sanu – zamordowani nad Horyniem. Losy Polaków deportowanych przez Sowietów z obwodu drohobyckiego w ramach „oczyszczania” pasa przygranicznego (1940–1944)*, Rzeszów–Warszawa 2020.
- Bereza T., *Węgrzy wobec eksterminacji ludności polskiej przez nacjonalistów ukraińskich*, „Biuletyn IPN. Pismo o najnowszej historii Polski” 2020, styczeń–luty, nr 1–2.
- Bereza T., *Wprowadzenie [w:] S. Leszczyński, Uwikłanie. Wspomnienia z Podola 1939–1945*, wprowadzenie, red. i aneks T. Bereza, Rzeszów 2016.
- Blicharski C., *Petruniu ne ubywaj mene! Czystka etniczna w wykonaniu nacjonalistów ukraińskich na terenie województwa tarnopolskiego*, Biskupice 1998.
- Błazejewska S., *Wołyń 1943. Antypolska akcja OUN-UPA w województwie wołyńskim*, Głogów 2016.
- Bucoń Z., *Mały Wołyń. Walki zbrojne w powiecie przemyskim od akcji „Burza” do akcji „Wisła” (1944–1947)*, Niepokalanów 2017.
- Budzis F., *Z ziemi cmentarnej*, Gdańsk 1998.
- Cebat D., *Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939–1945 na terenie województw: lwowskiego, tarnopolskiego i staniśławowskiego [w:] Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paż, Wrocław 2011.
- Dębowska M., *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945*, Rzeszów 2008.
- Dębowska M., *Ksiądz Hieronim Szczerbicki 1910–1943. Męczennik wołyński*, Biały Dunajec–Ostróg 2022.
- Dębowska M., Popek L., *Duchowieństwo diecezji łuckiej. Ofiary wojny i represji okupantów 1939–1945*, Lublin 2010.
- Dębowska M., *Wołyń 1943. Dezorganizacja i zagłada parafii katolickich. W 80. rocznicę męczeństwa Polaków*, Kraków 2023.
- Dębski W.S., *Było sobie miasteczko. Opowieść wołyńska*, Lublin 2011.
- Diecezja przemyska w latach 1939–1945*, t. 3: *Zakony*, red. J. Draus, J. Musiał, Przemyśl 1990.
- Fijałka M., *27. Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986.

- Filar W., „Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe, Warszawa 1997.
- Filar W., *Chronologia wydarzeń na Wołyniu w latach 1939–1944* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 5: *Materiały V Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Łuck, 27–29 kwietnia 1999, red. R. Niedzielko, Warszawa 1999.
- Filar W., *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej*, Warszawa 1999.
- Filar W., *Geneza i walki 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 3: *Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Łuck, 20–22 maja 1998, red. R. Niedzielko, Warszawa 1998.
- Filar W., Klimecki M., Szwahulak M., *Chronologia wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1939–1945 (projekt)* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 6: *Materiały VI Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 3–5 listopada 1999, Warszawa 2000.
- Filar W., *Operacja „Burza” na Wołyniu* [w:] *Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939–1944*, red. M. Sawczuk, L. Popek, Sandomierz 2006.
- Filar W., *Przebraże – bastion polskiej samoobrony na Wołyniu*, Warszawa 2007.
- Filar W., *Rozwój ukraińskiego ruchu niepodległościowego na Wołyniu w latach 1939–1944*, [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 1–2: *Materiały II Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947”*. Warszawa, 22–24 maja 1997, red. R. Niedzielko, Warszawa 1998.
- Filar W., *Udział 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty w operacji kowelskiej* [w:] *Armia Krajowa na Wołyniu*, Warszawa 1994.
- Filar W., *Ukraińsko-polski konflikt narodowościowy na południowo-wschodnich Kresach II RP: przebieg, skutki, przyczyny, wnioski na przyszłość* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 9: *Materiały IX i X Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 6–10 listopada 2001, Warszawa 2002.
- Filar W., *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagani na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej*, Toruń 2003.
- Garbowski H., *Polesie Wołyńskie pod okupacją niemiecką*, Warszawa 2003.
- Hryciuk G., *Przemiany ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939–1948* [w:] *Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej. Przekształcenia struktury narodowościowej 1931–1948*, red. S. Ciesielski, Wrocław 2006.
- Hryciuk G., *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Toruń 2005.
- Hryciuk G., *Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków (1944–1946)*, Kraków 2023.
- Hryciuk G., *Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1944* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 5: *Materiały V Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-*

- ukraińskie w latach II wojny światowej". Łuck, 27–29 kwietnia 1999, red. R. Niedzielko, Warszawa 1999.
- Hryciuk G., *Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 6: *Materiały VI Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 3–5 listopada 1999, red. R. Niedzielko, Warszawa 2000.
- Hud B., *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Zarys konfliktów społeczno-etnicznych*, przekł. A. Korzeniowska-Bihun, M. Hud, Lwów–Warszawa 2013.
- Iliuszyn I., *ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947*, tłum. M. Buczyło, Warszawa 2017.
- Isakowicz-Zaleski T., *Ludobójstwo polskich Ormian w Kutach nad Czeremoszem* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 10, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2018.
- Isakowicz-Zaleski T., *Polsko-ormiańskie miasto Kuty nad Czeremoszem – rozwój i zagłada* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paż, Wrocław 2011.
- Isakowicz-Zaleski T., *Przemilczane ludobójstwo na Kresach*, Kraków 2008.
- Jankiewicz L.S., *Ponowna próba ustalenia wielkości strat ludności południowo-wschodnich województw II Rzeczypospolitej poniesionych na skutek ludobójstwa popełnionego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–47* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 8, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2016.
- Jankiewicz L.S., *Straty ludności polskiej w byłym województwie poleskim na skutek ludobójstwa popełnionego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–1947. Dane wstępne* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 9, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2017.
- Jastrzębski S., *Kresy Wschodnie we krwi. Rzecz o polskiej samoobronie*, Wrocław 2001.
- Jastrzębski S., *Księga ofiar ludobójstwa Polaków przez Ukraińców na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1946*, t. 1: *Eksterminacja ludności polskiej w województwie lwowskim w latach 1939–1946*, Chorzów–Wrocław 2020.
- Jastrzębski S., *Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939–1947*, Wrocław 2007.
- Kanas J., *Podolskie korzenie*, Lublin 2002.
- Karłowicz L., *Polska – Ukraina. Smutne refleksje*, Lublin 2002.
- Karłowicz L., Popek L., *Śladami ludobójstwa na Wołyniu*, Lublin 1998.

- Klimecki M., *Zmiany etniczno-demograficzne na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach II wojny światowej* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 10: *Materiały XI Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 26–28 kwietnia 2005, Warszawa 2006.
- Kołatun K., *Bestialstwo UPA pod Lubomlem na Wołyniu*, Lublin 2016.
- Komański H., Siekierka S., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946*, Wrocław 2006.
- Komoński E., *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*, Toruń 2013.
- Konieczny Z., *Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918–1947*, Wrocław 2006.
- Kościelny B., *Kronika rzymskokatolickiej parafii Jagielnica w dekanacie czortkowskim z 1944 roku. Walki frontowe, zbrodnie OUN-UPA i codzienność oczami ks. Józefa Myśliwego* [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej (1939–1945) w dokumentach. Studia i materiały*, wstęp i oprac. T. Bereza, Rzeszów–Warszawa 2023.
- Krasowski J., *Wołyński oddział „Kozaka”*, Szczecin 1996.
- Kresowa księga sprawiedliwych 1939–1945. *O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA*, oprac. R. Niedzielko, Warszawa 2007.
- Kresy. *Należna pamięć – nie zemsta. Materiały z konferencji zorganizowanej 8 lipca 2017 roku*, red. K. Bąkała, W. Listowski, T. Skoczek, Warszawa 2017.
- Kubów W., *Polacy i Ukraińcy na Podolu. Tragedia Polaków w Berezowicy Małej koło Zbaraża*, Wrocław 1997.
- Kuczyński M., *Nie dane im było. Wołyń z oddali*, Kraków 2013.
- Kulińska L., *75 rocznica kresowego ludobójstwa – czy jesteśmy bliżej prawdy?* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 10, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2018.
- Kulińska L., Partacz C., *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939–1945. Ludobójstwo niepotępione*, Warszawa 2015.
- Kunysz A., *Niebiosa Szatana. Historia prawdziwa*, Stare Babice 2014.
- Kurkowski W., *Samoobrona Huty Stepańskiej na Wołyniu*, oprac. T. Bereza [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej (1939–1945) w dokumentach. Studia i materiały*, wstęp i oprac. T. Bereza, Rzeszów–Warszawa 2023.
- Leszczyński M., *Księga diecezjalni ekspatrianci Archidiecezji Lwowskiej obrządku łacińskiego. Słownik biograficzny*, Warszawa 2020.
- Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 3–15, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2011–2022.

- Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Materiały z konferencji naukowej odbytej 5 czerwca 2010 r. podczas VII Dnia Kultury Kresowej*, [red. W. Listowski,] Kędzierzyn-Koźle 2010.
- Ludobójstwo OUN-UPA w Małopolsce Wschodniej. Materiały z konferencji naukowej odbytej 6 czerwca 2009 r. podczas VI Dnia Kultury Kresowej*, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2009.
- Marecki J., *Misterium Iniquitatis. Osoby duchowne i zakonne obrządku łacińskiego zamordowane przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939–1945*, Kraków 2020.
- Markowski D.K., *W cieniu Wołynia. „Antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945*, Kraków 2023.
- Mazur G., *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994.
- Michna A., *Siostry zakonne – ofiary zbrodni nacjonalistów ukraińskich na terenie metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939–1947*, Warszawa 2010.
- Motyka G., *Od Rzezi Wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011.
- Motyka G., *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Warszawa 1999.
- Motyka G., *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006.
- Motyka G., *Wołyń ’43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków 2016.
- Motyka G., *Zbrodnia wołyńska 1943 roku i mit buntu ludowego*, „Dzieje Najnowsze” 2016, nr 1.
- Nie zabijaj. Nacjonalizm i ludobójstwo na Kresach wobec Kościoła, etyki chrześcijańskiej i zasad humanizmu*, wstęp i red. W. Osadczy, A. Kulczycki, Warszawa–Lublin 2019.
- OUN, UPA i zagłada Żydów*, red. A. Zięba, Kraków 2016.
- Pańczyszyn T., *Rumno. Pomnik pamięci 1944–1945*, Przemyśl 1998.
- Partacz C., Łada K., *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*, Toruń 2004.
- Pater T., *Oczyma i sercem. Wieś Rumno w latach 1939–1945*, t. 1–2, Przemyśl 2000.
- Pater T., *Rumno w województwie lwowskim. Księga rodzin polskich w latach 1910–1945*, Rzeszów 2011.
- Peretiatkowicz A., *Polska samoobrona w okolicach Łucka*, Katowice 1995.
- Peretiatkowicz A., *Samoobrona ludności polskiej na Wołyniu w latach 1943–1944* [w:] *Armia Krajowa na Wołyniu*, red. J. Snitko-Rzeszut, Warszawa 1994.
- Piotrowski C., *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Słuczą. Wydanie drugie z aneksem: Trzy pielgrzymki na Wołyń*, Toruń 2005.
- Piotrowski C., *Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Warszawa 1993.
- Piotrowski C., *Zniszczone i zapomniane osiedla polskie oraz kościoły na Wołyniu*, Warszawa 2002.
- Piskunowicz H., *„Burza” na Wołyniu* [w:] *Armia Krajowa na Wołyniu*, red. J. Snitko-Rzeszut, Warszawa 1994.

- Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 4: *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*, cz. 1–2, oprac. G. Motyka, J. Szapował, Warszawa–Kijów 2005.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 1–2: *Materiały II Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947”*. Warszawa, 22–24 maja 1997, red. R. Niedzielko, Warszawa 1998.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 3: *Materiały III Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Łuck, 20–22 maja 1998, red. R. Niedzielko, Warszawa 1998.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 5: *Materiały V Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Łuck, 27–29 kwietnia 1999, red. R. Niedzielko, Warszawa 1999.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 6: *Materiały VI Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 3–5 listopada 1999, red. R. Niedzielko, Warszawa 2000.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 7: *Materiały VII Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Łuck, 24–26 maja 2000, Warszawa 2000.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 9: *Materiały IX i X Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 6–10 listopada 2001, red. R. Niedzielko, Warszawa 2002.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 10: *Materiały XI Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 26–28 kwietnia 2005, red. R. Niedzielko, Warszawa 2006.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 11: *Materiały XII Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Toruń, 11–12 października 2006, red. R. Niedzielko, Warszawa 2009.
- Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939–1944*, red. M. Sawczuk, L. Popek, Sandomierz 2006.
- Popek L., *Ostrówki. Wołyńskie ludobójstwo*, Warszawa 2011.
- Popek L., *Straty Kościoła rzymskokatolickiego na Wołyniu w latach 1939–1945* [w:] *Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939–1944*, red. M. Sawczuk, L. Popek, Sandomierz 2006.
- Popek L., *Świątynie Wołynia*, t. 1, Lublin 1997.
- Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paż, Wrocław 2011.
- Romanowski W., *ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944*, Lublin 1993.
- Róg T., *Mord pod Zatyłem koło Bełżca 16 czerwca 1944 r.* [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii na Kresach Południowo-Wschodnich*

- II Rzeczypospolitej (1939–1945) w dokumentach. Studia i materiały, wstęp i oprac. T. Bereza, Rzeszów–Warszawa 2023.*
- Róg T., Rudka. *Dzieje wsi i jej zagłada*, Rzeszów–Cieszanów 2014.
- Samborski M., *Sprawcy ludobójstwa Polaków na Wołyniu w czasie II wojny światowej. Historia Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, t. 1–2, Warszawa 2018.
- Siekierka S., Komański H., Bulzacki K., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim 1939–1947*, Wrocław 2006.
- Siekierka S., Komański H., Różański E., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim w latach 1939–1946*, Wrocław 2007.
- Siemaszko E., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945* [w:] *Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939–1944*, red. M. Sawczuk, L. Popek, Sandomierz 2006.
- Siemaszko E., *Stan badań nad ludobójstwem dokonany na ludności polskiej przez Organizację Nacjonalistów Ukraińskich i Ukraińską Powstańczą Armię* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paź, Wrocław 2011.
- Siemaszko E., *Straty ludności polskiej w wyniku zbrodni ludobójstwa dokonanych w latach czterdziestych XX wieku przez nacjonalistów ukraińskich. Aktualny stan badań* [w:] *Wołyń 1943 – rozliczenie. Materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”*, Warszawa, 10 lipca 2008, Warszawa 2010.
- Siemaszko W., Siemaszko E., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 1–2, Warszawa 2000.
- Siemaszko W., Siemaszko E., *Z dziejów konspiracji wojskowej na Wołyniu 1939–1944* [w:] *Armia Krajowa na Wołyniu*, red. J. Snitko-Rzeszut, Warszawa 1994.
- Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego ofiar II wojny światowej 1939–1945*, red. J. Krętosz, M. Pawłowiczowa, Opole 2007.
- Sowa A.L., *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998.
- Srokowski S., *Hnilcze. Prawda, pamięć i ból*, Wrocław 2013.
- Srokowski S., *Zanim spłonęli żywcem. Ukraińska zbrodnia w Hucie Pieniackiej*, Warszawa 2024.
- Stachyra H., *Losy żołnierzy 27. WDP AK w latach 1944–1945* [w:] *Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939–1944*, red. M. Sawczuk, L. Popek, Sandomierz 2006.
- Syrnyk J., *Wstęp do weryfikacji danych z książki „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim w latach 1939–1947”*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 1 (27).
- Szawłowski R., *Trzy tematy z dziedziny „genocydologii”* [w:] *Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*, t. 2: *Ludobójstwo*, red. R. Ignatiew, A. Kura, Warszawa 2008.
- Szcześniak A., Szota W., *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973.

- Szwiec W., *Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–1945 na terenie Huty Pieniackiej* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paż, Wrocław 2011.
- Śladowska M., *Z Kresów Wschodnich na zachód*, Wrocław 2001.
- Torzecki R., *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.
- Turejko T., *Zbrodnia wołyńska w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 2023.
- Turowski J., *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990.
- Turzański K., *Eksterminacja ludności polskiej na Trembowelszczyźnie w latach 1939–1946*, Wrocław 2003.
- Urban W., *Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939–1945*, Wrocław 1983.
- W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku. 70. rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej, red. J. Sperka, Katowice 2015.
- Wawrszczak Z., *Kresy, krajobraz serdeczny. Wspomnienia wypędzonych*, t. 1, Rzeszów 2013.
- Węgierski J., *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa*, Kraków 1995.
- Węgierski J., *Oddziały leśne 19. pułku piechoty*, Kraków 1993.
- Węgierski J., *W lwowskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1989.
- Wiatrowycz W., *Druga wojna polsko-ukraińska 1942–1947*, tłum. M. Iwanek, Warszawa 2013.
- Wieliczka-Szarkowa J., *Wołyń we krwi 1943*, Kraków 2013.
- Wołyń – Galicja Wschodnia 1943–1944. Przewodnik po polskich i ukraińskich źródłach archiwalnych, t. 1, red. D. Nałęcz, H. Boriak, Warszawa 2003.
- Wołyń 1943 – rozliczenie. Materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”, Warszawa, 10 lipca 2008, Warszawa 2010.
- Wołyń. Przemilczana zbrodnia na Polakach, red. M. Kramek, Lublin 2017.
- Wołyński testament, oprac. L. Popek, T. Trusiuk, P. Wira, Z. Wira, Lublin 1997.
- Wójtowicz L., *Kąkol na dożynkach. O Polakach ocalałych z ukraińskiego ludobójstwa*, Lublin 2023.
- Wójtowicz L., *Później szatan wstąpił w ludzi. Zapiski nie tylko z Wołynia*, Lublin 2008.
- Wójtowicz L., *Wózkem do nieba. Rzecz o siostrze zakonnej i sierotach zamordowanych przez nacjonalistów ukraińskich pod Sahryniem*, Lublin 2015.
- Wyspiański J., *Barbarzyństwa OUN-UPA*, Lubin 2009.
- Wyspiański J., *Fałszywe i tendencyjne relacje w dokumentach ukraińskich* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 8, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2016.
- Wyspiański J., *Ludobójstwo OUN-UPA*, Lubin 2019.

- Wyspiański J., *Nowe nazwiska ofiar napadów ukraińskich nacjonalistów w pow. Przemyślany* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 12, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2020.
- Wyspiański J., *Zbrodnie OUN-UPA*, Lubin 2012.
- Wywiad z Karolem Galińskim [w:] *Pamiętali... pamiętamy... pamiętajcie... Wspomnienia Żydów polskich*, oprac. M. Zajda, P. Skorut, Kraków 2019.
- Yerafeyenka V. (O. Kanapatskaya), *Wołyń. Niezręczny temat*, Opole 2011.
- Zając P., *Informacja odnośnie do oceny karnoprawnej zdarzeń na terenie ówczesnego województwa wołyńskiego z lat 1939–1945 w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZpNP w Lublinie* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paż, Wrocław 2011.
- Zajączkowski M., *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Lublin–Warszawa 2015.
- Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945, oprac. J. Turowski, W. Siemaszko, Warszawa 1990.
- Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności cywilnej w południowo-wschodniej Polsce (1942–1947) [materiał zebrali: M. Dalecki et al.], red. Z. Konieczny, Przemyśl 2001.
- Żuk S.S., *Skrawek piekła na Podolu. Huta Pieniacka – Hucisko Brodzkie. Płonące Podole 1944*, Warszawa–Kraków 2015.
- Żupański A., *Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu*, Toruń 2005.
- Żupański A., *Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem przed ponad sześćdziesięciu laty. Poznaj werdykt historyków polskich i ukraińskich*, Warszawa 2007.
- Żurek S., *UPA w Bieszczadach. Straty ludności polskiej poniesione z rąk ukraińskich w Bieszczadach w latach 1939–1947*, Wrocław 2007.

Зайцев О., *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки). Нарис інтелектуальної історії*, Київ 2013.

Reportaże, beletrystyka

- Jaworski J., *Krwawe łuny nad Słuczqą*, Brzezia Łąka 2016.
- Piskała K., Popek L., Potkaj T., *Kres. Wołyń: Historie dzieci ocalonych z pogromu*, Warszawa 2016.
- Podskarbi-Łojas W., *Wołyńskie lata, które pamiętam...*, Toruń 2011.
- Surmiak-Domańska K., *Czystka*, Wołowiec 2021.
- Szablowski W., *Opowieści z Wołynia*, Warszawa 2023.
- Szablowski W., *Sprawiedliwi zdrajcy. Sąsiedzi z Wołynia*, Kraków 2016.
- Trusiewicz F., *Hawryłko, Białý Dunajec–Ostróg* 2017.
- Witko M., *Wyrka. Utracony wołyński raj. Prawdziwa historia polskiej kresowej wsi*, Kraków 2021.

TOMASZ BEREZA – doktor nauk humanistycznych. Od 2000 r. pracownik Instytutu Pamięci Narodowej, główny specjalista w Oddziałowym Biurze Badań Historycznych IPN w Rzeszowie. Specjalizuje się w stosunkach polsko-ukraińskich w latach 1939–1947 oraz historii regionalnej. Autor i redaktor publikacji naukowych, m.in. monografii *Wokół Piskorowic. przyczynek do dziejów konfliktu polsko-ukraińskiego na Zasaniu w latach 1939–1945* (Rzeszów 2013) oraz *Przesiedleni znad Sanu – zamordowani nad Horyniem. Losy Polaków deportowanych przez Sowietów w obwodzie drohobyckiego w ramach „oczyszczania” pasa przygranicznego (1939–1944)* (Rzeszów–Warszawa 2020).

TOMASZ BEREZA – PhD in history, since 2000 at the Institute of National Remembrance, chief specialist at IPN Historical Research Office, Branch in Rzeszów. His research encompasses issues of Polish-Ukrainian relations 1939–1947 and the history of south-eastern Poland. Author and editor of academic publications, including the monographs *Wokół Piskorowic. przyczynek do dziejów konfliktu polsko-ukraińskiego na Zasaniu w latach 1939–1945* [On Piskorowice. A Contribution to the History of the Polish-Ukrainian Conflict in Zasanie in 1939–1945] (Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej, 2013) and *Przesiedleni znad Sanu – zamordowani nad Horyniem. Losy Polaków deportowanych przez Sowietów w obwodzie drohobyckiego w ramach „oczyszczania” pasa przygranicznego (1939–1944)* [Resettled from around the San River – Murdered on Horyn River. The Fate of Poles Deported by the Soviets to the Drohobycz Oblast as Part of the Border Zone “Cleansing” (1939–1944)] (Rzeszów–Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, 2020).